

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYTAC BABA qızı MƏHƏRRƏMLİ

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONUN TƏDRİSİ

magistr elmi dərəcəsinə almaq üçün təqdim edilmiş

dissertasiya

Elmi rəhbər:

_____

dosent Ülkər Quliyeva

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. DİLÇİLİKDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ	
PROBLEMİ	14
1.1.Söz birləşməsi və mürəkkəb sözlər.....	15
1.2.Sərbəst söz birləşmələri, sabit söz birləşmələri və digər sintaktik vahidlər.....	20
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ	28
2.1. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələr.....	31
2.2. İsmi birləşmələr.....	37
2.3.Feili birləşmələr.....	43
III FƏSİL. SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİ	
METODİKASI	53
3.1. Xarici dillərin tədrisində istifadə olunan metodlar.....	53
3.2.Söz birləşmələrinin tədrisində kommunikativ və interaktiv metodların istifadə olunması.....	55
NƏTİCƏ	67
İSTİFADƏ EDİLMİŞ	
ƏDƏBİYYAT	69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Söz birləşmələri dilçilikdə sintaktik vahid hesab olunur. Hər bir sintaktik vahid kimi söz birləşmələri də özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi hər bir dilin sintaktik strukturunun tədqiqi məsələlərinə aydınlıq gətirir. Söz birləşmələrinin istər semantik cəhətdən, istərsə də struktur cəhətdən araşdırılması dilin qrammatik quruluşunun hərtərəfli öyrənilməsi üçün zəngin faktlar verir.

İngilis dili qrammatik quruluş baxımından, yəni tipoloji cəhətdən flektiv dil, Azərbaycan dili isə iltisacı (aqlütinativ) xarakterli olduqlarına görə bu dillər arasında kifayət qədər fərqlər mövcuddur. Ancaq tipoloji diferensiallıqlara baxmayaraq, bu dilləri dil universaliləri, ümumi dil qanunauyğunluqları birləşdirir.

İngilis dilinin tədrisi zamanı söz birləşmələri mövzusunun keçilməsi prosesində ingilis dilinin sintaktik özəlliklərini nəzərə almaq lazımdır. Dissertasiyada bu linqvistik özəlliklərə xüsusi diqqət verilmiş, söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir. Dissertasiyanın mövzusu aktuallaşdıran əsas amillərdən biri odur ki, söz birləşmələri mövzusu ingilis dilinin dərinədən öyrənilməsi və tədrisi üçün aktualıq kəsb edir. Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən söz birləşmələrinin müqayisə edilməsi tipoloji cəhətdən də aktualıq kəsb edir. Çünki tipoloji müqayisələr müxtəlif sistemli dillərdə müşahidə edilən ortaq və fərqli cəhətlərin təsbit edilməsinə imkan verir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Dünya dilçiliyində söz birləşmələri mövzusu L.Blumfeld, F.Fortunatov, M.N.Peterson və A.M.Peşkovski kimi alimlərin əsas tədqiqat mövzusu olmuşdur.

Söz birləşmələri mövzusu istər Azərbaycan dilində, istərsə də müasir ingilis dilində müəyyən səviyyələrdə araşdırılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində Yusif Seyidov, Ələvsət Abdullayev, Muxtar Hüseynzadə və Qəzənfər Kazımovun araşdırmalarında bu

mövzu öyrənilmişdir. Xüsusilə, Yusif Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyasında söz birləşmələrinin müxtəlif aspektləri sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.

Tədqiqatın məqsədi ingilis dilində söz birləşmələrinin struktur-semantik özəlliklərini təsbit etmək, onların kompleks linqvistik xüsusiyyətlərini aşkar etmək, ingilis dilində söz birləşmələrinin tədrisində tətbiq olunan metodları analiz etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin növ və tiplərini müəyyən etmək;
2. Müasir ingilis dili ilə Azərbaycan dili arasında söz birləşmələrinin oxşar və diferensial cəhətlərini aşkar etmək;
3. Söz birləşmələrinin tipoloji cəhətlərini təsbit etmək;
4. Söz birləşmələrinin struktur-semantik cəhətlərini üzə çıxarmaq;
5. Söz birləşmələrinin funksional aspektlərinə nəzər salmaq;
6. Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələrinin tədrisində innovativ metodların rolunu göstərmək.

Tədqiqatın metodları: Araşdırmada təsviri, müqayisəli, müqayisəli-tipoloji metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Söz birləşmələrinin dilin əsas sintaktik vahidlərindən biri kimi özünəməxsus struktur-semantik özəllikləri var;
2. Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən söz birləşmələrinin müqayisəli araşdırılması nəticəsində tipoloji cəhətdən mühüm dil faktları təsbit olunur;
3. İngilis dilində söz birləşmələrinin tədrisi zamanı müasir tədris metodikalarına, innovasiyalara böyük zərurət var.
4. Yeni interaktiv tədris metodlarının tətbiqi ilə ingilis dilinin öyrənilməsinin perspektivlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələri, predmeti isə həmin söz birləşmələrinin linqvistik xüsusiyyətləri, tipoloji əlamətləri və ingilis dilində işlənən söz birləşmələrinin yeni innovativ metodlarla tədrisi məsələləridir.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji bazası. Dissertasiya işinin nəzəri - metodoloji bazasını dünya dilçiliyində və Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri ilə bağlı irəli sürülən nəzəri müddəalar və aparılan araşdırmalar, yazılan monoqrafiyalar təşkil edir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu dissertasiyada müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin kompleks araşdırılması həyata keçirilmiş, onların struktur-semantik cəhətdən təsnifatı aparılmış, Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri ilə müqayisə olunmuş, müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin funksional-semantik aspektləri öyrənilmiş, söz birləşmələrinin tədrisində tətbiq olunan innovativ metodların əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın elmi və praktiki əhəmiyyəti.

Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti odur ki, burada söz birləşmələri ilə bağlı nəzəri konsepsiyalar təsbit olunmuş, onların struktur-semantik cəhətdən müxtəlif aspektlərinə aydınlıq gətirilmiş, praktiki əhəmiyyəti isə odur ki, dissertasiyadakı elmi nəticə və faktlardan müxtəlif monoqrafiyaların, dərsliklərin yazılmasında istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya mövzusu ilə bağlı iki məqalə və bir tezis çap olunmuşdur. Tezis beynəlxalq konfransda məruzə edilmişdir.

1. İngilis dilində söz birləşmələrinin spesifik xüsusiyyətləri // Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2021, № 2, s.140-142.

2. Müasir ingilis dilində feili birləşmələr // Filologiya məsələləri. Bakı, Elm və təhsil, 2022, №4, s.73-79.

3. İngilis dilində işlənən söz birləşmələrinin struktur-semantik aspektləri // “Kashgarlı Mahmut” International Science, Culture and Education Congress, March 27 2022, AMEA Nasimi Institute of Linguistics, Baku, Azerbaijan. P.97-102.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

DİLÇİLİKDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ PROBLEMI

Dil bütöv bir sistemdir. Dilin hər bir vahidi zəncirvari formada digər bir vahidi ilə əlaqədərdir. Dilin fonetik, leksik-semantik, morfoloji-sintaktik layları arasında dərin bir bağlılıq var. Dildaxili əlaqələr dilin bütövləşməsində, dilin funksionallığında mühüm rol oynayır. Söz birləşmələri də dilin bir sintaktik vahidi kimi cümlələrin qurulmasında, fikrin ifadəsində, bütövlükdə mətnin təşkilində xüsusi “çəkiyə” malikdir. Son dövrlərdə dünya dilçiliyinin ən aparıcı istiqamətlərindən biri olan mətn dilçiliyinin əsas problemlərindən biri məhz söz birləşmələrinin sintaqm səviyyəsində, söyləm səviyyəsində mətn sintaksisinin qurulmasındakı funksiyalarının təsbit edilməsidir.

Dilçiliyin sintaksis bölməsinin əsas tədqiq sahələrindən biri söz birləşmələridir. Yəni söz birləşməsi əsas sintaktik vahidlərdən biridir. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında həm semantik, həm də qrammatik bağlılıq var. Bu cəhətinə görə söz birləşmələri digər sintaktik vahidlərlə ortaqlıq təşkil edir.

Təsadüfi deyil ki, dünya dilçiliyində sintaksis “dilin onurğa sütunu” hesab olunur. Çünki hər bir dilin alt qatında və ümumi strukturunda sintaktik quruluş öz mühafizəkarlığı ilə seçilir. Hər bir dilin fonetik, leksik və morfoloji sistemi ilə müqayisədə sintaktik sistemi daha az təsirlərə məruz qalır. Bu fakt da sintaktik quruluşun bir daha dilin strukturunda tutduğu mövqenin necə möhkəm olduğunu sübut edir.

Söz birləşməsi problemi hər zaman dünya dilçiliyinin ən aktual problemlərindən biri olmuşdur. İndiyə qədər dünya dilçiliyində L.Blumfild, J.Deni, V.V.Vinoqradov, S.S.Mayzel, İ.İ.Meşşaninov, R.Budaqov, Y.Kuriloviç, B.Serebrennikov, V.N.Yartseva, F.F.Fortunatov, B.Delbryuk, C.Layonz, A.Şaxmatov, M.N.Peterson, L.E.Lopatina və digərlərinin yaradıcılığında söz birləşmələri müxtəlif aspektlərdən öyrənilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində Yusif Seyidovun, Əlövsət Abdullayevin, Muxtar Hüseyinzadənin, Əbdürrəhman Cavadovun, Qəzənfər Kazımovun, Kamal Abdullayevin, Buludxan

Xəlilovun araşdırmalarında söz birləşmələri ilə bağlı müxtəlif konsepsiyalar, nəzəri müddəalar irəli sürülmüşdür.

Tanınmış Amerika dilçisi Leonard Blumfeld “Dil” (“Language”) əsərində söz birləşmələrinin təsnifatı və semantik aspektləri haqqında geniş məlumat vermişdir” (26, s.200). İngilis dilçisi Corc Layonz 1972-ci ildə Kembric Universitetində nəşr etdirdiyi “Nəzəri dilçiliyə giriş” (“Introduction to theoretical linguistics”) adlı fundamental əsərində söz birləşmələrinin nəzəri məsələlərindən bəhs etmişdir. Corc Layonz həmin monoqrafiyanın VIII fəslində “Qrammatik funksiya” başlığı altında söz və söz birləşməsi probleminin nəzəri məsələlərini təhlil etmişdir (35, s.353).

İndiyə qədər dünya dilçiliyində söz birləşməsi probleminə həsr olunmuş ən dəyərli əsərlərdən biri S.S.Mayzelin “Türk dilində izafət” adlı monoqrafiyasıdır. Qeyd edək ki, izafət ərəb və fars dilinin sintaktik strukturunda yer tutan söz birləşməsi modelidir. Bu tipli söz birləşmələri Azərbaycan dilindəki III növ təyini söz birləşməsinin strukturuna uyğun gəlir. Fərq ondadır ki, izafətdə Azərbaycan dilindəkindən fərqli olaraq əvvəl təyin olunan söz, sonra isə təyin edən söz gəlir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif izafət formaları işlənmişdir. Məsələn, *gözü şəhla*. S.S.Mayzel *izafət* termini adı altında türk dilində II və III növ təyini söz birləşmələrinin struktur-semantik aspektlərini tədqiq etmişdir. Maraqlıdır ki, S.S.Mayzel hətta *mühəndisin gəldiyi* tipli birləşmələri də *izafət* adı altında araşdırmışdır (37, s.156). Halbuki bu tipli birləşmələr feili birləşmələrdir, çünki əsas tərəfi *-dıği⁴* şəkilçili birləşmələr feili birləşmələrdir. Xatırladaq ki, dilçilikdə daha çox *izafət* fars dilinin sintaktik strukturuna aid bir termin kimi istifadə olunur.

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri ilə bağlı yazılan ən fundamental əsərlərdən biri, professor Yusif Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyasıdır. Yusif Seyidov bu monoqrafiyada Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə nəzər salmış, söz birləşmələrinin təsnifi mövzusunun ətraflı şəkildə şərh etmişdir (16, s.9-397). Müqayisə üçün qeyd edək ki, rus dilçiliyində F.Fortunatov,

M.N.Peterson və A.M.Peşkovski kimi alimlər söz birləşmələri ilə bağlı mühüm nəzəri konsepsiyalar irəli sürmüşlər.

Azərbaycan dilində sintaksislə bağlı fundamental araşdırmalar müəllifi olan professor Qəzənfər Kazımov yazır: Söz birləşməsi iki və daha çox müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi əsasında təşəkkül tapan sintaktik vahiddir. Adətən, söz birləşmələrində tərəflərin həm mənəyə, həm də forma-quruluşlarına əsasən əlaqəsi eyni qəbul edilir. Forma-məzmun məsələlərindən qeyd edərkən birini vurğulayıb, digərini qeyd etməmək düzgün olmaz. Məsələn, yaşıl çəmənlilik birləşməsində asılı tərəf əsas tərəflə qrammatik cəhətdən əlaqədə olmaqla yanaşı, həm də semantik əlaqə də mövcuddur. Çünki biz *yaşıl səma* birləşməsini işlətmirik, çünki *yaşıl* sözü səmanın əlamətini bildirmir, səmanın öz təyinləri mövcuddur (11, s.35).

Qeyd edək ki, cins kateqoriyası olan bir çox hind-Avropa dillərində söz birləşmələri cinsə görə diferensiallıq təşkil edir. Məsələn, alman dilində *kalt* “soyuq” sifəti söz birləşmələrinin tərkibində cinsə görə müxtəlif qrammatik formalarda işlənir:

Kişi cinsində: *kalter wein* “soyuq çaxır”;

Qadın cinsində: *kalte milche* “soyuq süd”;

Orta cinsdə: *kaltes wasser* “soyuq su” (26, s.204).

Yuxarıdakı faktlardan görüldüyü kimi, tipologiyasından asılı olaraq dünya dillərində söz birləşmələrinin fərqli konstruksiyaları, diferensial tipləri mövcuddur. İndiyə qədər ingilis dilində işlənən söz birləşmələrinin tədqiqi ilə bağlı A.İ.Smirnitskinin 1957-ci ildə yazdığı “İngilis dilinin sintaksisi” (45, s.54), L.S.Barxudarovun 1966-cı ildə yazdığı “Müasir ingilis dilində sadə cümlənin strukturu” adlı monoqrafiyalarda geniş şərhlər verilmişdir (24, s.87).

Dünya dilləri dilin “onurğa sütunu” hesab edilən sintaktik strukturlarına görə xeyli fərqlənir. Belə ki, türk dilləri iltisə quruluşuna sahib olduqlarına görə söz sırasında əvvəl mübtəda axırda isə xəbər gəlir. Ancaq flektiv quruluşlu hind-Avropa dillərində isə

əvvəl mübtədə və xəbər gəlir, sonra isə digər ikinci dərəcəli cümlə üzvləri işlənir. Deməli, tipoloji fərqlər dünya dillərinin sintaktik cəhətdən spesifikliyini göstərir.

İstər türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri ilə bağlı mövcud problemlərdən biri feili birləşmələrin, yəni tərkiblərin budaq cümlə hesab edilməsi məsələsidir. Bəzi türkoloqlar feili birləşmələri tabeli mürəkkəb cümlənin komponenti kimi səciyyələndirirlər. Digər bir problem isə idiomatik ifadələrlə frazeoloji birləşmələrin sərhədlərinin dəqiq təsbit edilməməsidir.

Dünya dilçiliyi tarixində sintaksisin predmeti mövzusu ilə bağlı fərqli görüşlər mövcuddur. Bu məsələyə baxışda üç mövqe, üç nöqteyi-nəzər özünü göstərir. Belə ki, bir qrup dilçi-alim sintaksisin söz birləşmələri haqqında elm kimi səciyyələndirmişlər, bəziləri sintaksisi cümləni öyrənən elm sahəsi kimi qəbul etmişlər, üçüncü qrupun nümayəndələri sintaksisi həm söz birləşmələrini, həm də cümləni öyrənən elm sahəsi kimi qəbul etmişlər (32, s.84). Əslində isə, sintaksisin tədqiqat obyektini çox genişdir. Belə ki, sintaksis nəinki söz birləşmələrini və cümlələri, eləcə də xitabları, söz cümlələri, həmcins üzvləri, ara sözləri, sintaqmaların və söyləmlərin müxtəlif aspektlərini, cümlə üzvlərini də tədqiq edir.

Söz birləşməsinin dilçilikdə yeri barəsində dilçilərdə bir sıra fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi alimlərin fikrincə, sintaksisin əsas öyrəndiyi sahə söz birləşmələridir, cümlə mövzusunun isə “söz birləşməsi” şəklində tədris edilməsi vacibdir. Bu ideyanın tərəfdarları məna və qrammatik cəhətdən bağlı olan hər cür birləşməni söz birləşməsi hesab edir, söz birləşmələrini predikativ və qeyri-predikativ olmaqla iki yerə bölür və predikativ birləşmələr adı altında isə cümləni nəzərdə tuturlar. Həmin hipotezaya görə, bir çox dilçilər vaxtilə söz birləşmələrini “bitmiş” və “bitməmiş” olmaqla iki qrupa ayırırdı. Bunların əksinə olaraq, bəziləri cümləni sintaksisin mühüm vahidi kimi qiymətləndirirlər. Linqvistikada məhz bu nəzəriyyə dominantlıq təşkil edir. Söz birləşmələri sözlər kimi nominativlik xüsusiyyətinə malik olsa da, söz birləşmələri dildə hazır şəkildə mövcud deyil. Dildə söz birləşmələrinin fərqli quruluşları var və nitq prosesində

uyğun ifadələr seçilir və həmin uyğun ifadələr, strukturlar əsasında söz birləşmələri formalaşdırılır (11, s.35-36).

Dilçilikdə söz birləşmələri ilə bağlı əsas problemlərdən biri onların təsnifatı məsələsidir. Çünki İndiyə qədər söz birləşmələrinin fərqli klassifikasiyaları aparılmışdır. Dünya dilçiliyində L.Blumfild və V.V.Vinoqradovun araşdırmalarında söz birləşmələrinin klassifikasiyası verilmişdir. Qeyd edək ki, tanınmış rus dilçisi V.V.Vinoqradov söz birləşmələrinin geniş şəkildə təsnifatını verən ilk alimlərdən biridir (28, s.12-17). Ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin hərtərəfli təsnifatı kompleks şəkildə XX əsr dilçiliyinə aiddir. XX əsrə qədər dünya dilçiliyində söz birləşmələrinin bəsit təsnifatı aparılmışdır. XX əsrdə isə söz birləşmələri ilə bağlı aparılan araşdırmalarda söz birləşmələrinin struktur-semantik, funksional - məntiqi təsnifatları aparılmışdır. İndiyə qədər söz birləşmələrinin təsnifatı məsələsində müxtəlif prinsiplər əsas götürülmüşdür. Belə ki, bu təsnifatlar zamanı, məntiqi-psixoloji, morfoloji-sintaktik amillər mühüm meyarlar kimi qəbul olunmuşdur.

XX əsrin 50-ci illərindən başlanaraq söz birləşmələri problemi daha da dərinlən öyrənilmişdir. Məhz XX əsrin 50 - ci illərində V.V.Vinoqradovun konsepsiyaları əsasında söz birləşmələrinə ənənəvi baxış bucağı bir qədər dəyişdirilmiş, söz birləşməsi haqqında olan təlimin sərhədləri daha da konkretləşdirilmişdir. Məhz V.V.Vinoqradovun araşdırmalarında söz birləşmələri sintaksisin konkret bir sahəsi kimi öyrənilmişdir (28, s.12-17).

Leonard Blumfild tanınmış Amerika dilçisidir. Strukturalizmin tərəfdarlarından olan Leonard Blumfildin nəzəriyyəsinə görə, bütün dillərdə olan söz birləşmələri iki əsas qrupa ayrılır:

1. Endosentrik;
2. Ekzosentrik.

Leonard Blumfild ingilis dilində *poor Jane, fresh milk* tipli birləşmələri *endosentrik birləşmələr* kimi səciyyələndirir. Onun fikrincə, *poor Jane* birləşməsindəki funk-

siya ilə *Jone* sözünün funksiyası eynidir. L.Blumfildin qənaətinə görə, ekzosentrik birləşmələr endosentrik birləşmələrdən fərqləndirilməlidir. O, bu ideyasını 1933-cü ildə nəşr etdirdiyi “Dil” əsərində təklif etmişdir (26, s.206). L.Blumfildin bu təsnifatı ənənəvi təsnifatdan fərqlənirdi. Belə ki, o vaxta qədər dilçilikdə söz birləşmələrinin təsnifatı dilin daxili strukturu prinsipinə əsaslanırdı.

Leonard Blumfildin təsnifatı söz birləşmələri ilə bağlı o zamana qədər aparılmış təsnifatlardan öz mahiyyətinə görə diferensiallıq təşkil edirdi. Belə ki, ənənəvi təsnifatda söz birləşmələrinin daxili strukturu daha çox nəzərə alınır. L.Blumfildin təsnifatına görə, endosentrik söz qruplarına daxil olan söz birləşmələri geniş anlamda bir-birini əvəz edə bilirlər. Məsələn, *poor John* və *John and Mary* birləşmələri eyni endosentrik qrupa daxildir. Onun fikrincə, endosentrik söz birləşmələrində həm tabeəddici tərəf var (*poor John*), həm də tabesizlik əlaqəsi var (*John and Mary*) (26, s.206).

Söz birləşmələrinin ən çox istifadə olunan modellərindən biri asılı tərəfi atributiv xarakter daşıyan substantiv birləşmələr modelidir. Bu modellərdə isim, sifət, zərf, işarə əvəzlilikləri və feili sifətlər heç bir şəkildə morfoloji əlamətə ehtiyac duymadan atributiv şəkildə bu və ya başqa formada digər ismə yanaşır və bununla birləşmə yaranır. Biz əşya adını bildirən hər hansı bir sözü müxtəlif cəhətdən səciyyələndirərək rəngarəng birləşmələr yarada bilərik. Nümunə üçün göstərək ki, dilimizdə şəhər sözünün köməyi ilə: *qoca şəhər, qədim şəhər, böyük şəhər, gözəl şəhər, təzə şəhər, kiçik şəhər, bu şəhər, həmin şəhər, varlı şəhər, abad şəhər, azad şəhər, işıqlı şəhər, bir neçə şəhər, məşhur şəhər, paytaxt şəhər, gözəlləşən şəhər* və s. tipli söz birləşmələri yaranmışdır (11, s.36).

Əsas tərəfin - tabe edən sözün nitq hissələri ilə ifadəsinə görə söz birləşmələri 3 növə ayrılır: ismi, feili, zərf birləşmələri. Əsas tərəfi adlardan (isim, say və bir sıra nitq hissələrindən) ibarət olan birləşmələrə ismi birləşmələr olaraq adlandırılır. Bu cür ismi birləşmələrin bir qismi substantiv, digər qismi isə atributiv model olaraq qurulur. Buna əsasən, biz ismi birləşmələri iki qrupa bölürük :

Bu tip ismi birləşmələrdə əsas tərəf isimlərdən və ya isimləşmiş nitq hissələrindən ibarətdir. Məsələn: *qara divar, göy dəniz, gözəl ətir, sərin hava, dərin quyu, hündür bina, maraqlı söhbət*. Dilçilikdə belə birləşmələr substantiv birləşmələr şəklində səciyyələndirilir. Adətən, bu tipli birləşmələrin tabe tərəfi say, isim, sifət, əvəzlik, feili sifət və zərflərdən ibarət olur.

İkinci qrup ismi birləşmələrin əsas tərəfi sifətlərlə (sadə və düzəltmə sifətlərlə) ifadə edilir. Bu cür birləşmələr atributiv adlandırılır. Məsələn, *kainatdan uzaq, qapısı bağlı, hamıya naməlum, hamudan gizli* və s.

Feili birləşmələrin isə əsas tərəfi ikili xüsusiyyətinə malik olan feili sifət, məsdər, feili bağlamadan ibarətdir. Misal üçün: *Avropaya səyahət edən, ətraf gözəlləşdikcə, vətənpərvərlik hissi aşılamaq* və s.

Söz birləşməsi sintaksisin əsas tədqiqat obyektı olaraq mövcud olan problem söz birləşməsinin bir vahid kimi hüdudlaşdırılması məsələsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə dilçilərin fikri fərqlidir. Məsələn, V.H.Yartseva və başqaları belə düşünürdülər ki, sözlərin hər cürə birləşməsi söz birləşməsi adlana bilməz. Bu dilçilərə görə, ancaq ən azı iki əsas nitq hissəsinin birləşməsindən ibarət olan tərkiblər söz birləşməsi adlandırıla bilər. Digər qrup dilçilər, xüsusən qərb dilçiləri sözlərin hər cürə birləşməsini söz birləşməsi olaraq adlandırırlar. V.Burlakovun fikrincə, qərb dilçiləri *wise men* söz birləşməsi ilə *to the light house* birləşməsi arasında heç bir fərq görə bilmirlər. Baxmayaraq ki, *wise men* söz birləşməsinin tərəfləri iki əsas nitq hissəsindən (sifət+ isim), *to the light house* isə bir əsas (isim) və iki köməkçi nitq hissəsindən (sözünü+müəyyən artıql) ibarətdir, qərb dilçiləri hər iki birləşməni söz birləşməsi olaraq görür. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, deyilən bu fikirlər yalnız qərb dilçiləri deyil, hətta bəzi sovet dilçilərini belə, söz birləşmələrini eyni olaraq dəyərləndirməyə vadar etmişdir. Onlardan biri yazır ki, biz iki və daha çox sözdən ibarət olaraq gördüyümüz bütün birləşmələri söz birləşmələri kimi qiymətləndirəcəyik, hansı ki sözün analitik deyil, qrammatik üzvüdür (məsələn, feilin bitmiş formalarını misal olaraq göstərə bilərik). Söz birləşmələrinin tərkib hissələri

istənilən nitq hissəsinə aid ola bilər. Məsələn üçün, onların hər ikisi isim də, və yaxud da onlardan biri sifət+isim də, yenidən onlardan biri feil+ isim, sözünü+isim, sözünü+isim+sözünü ola bilər (15, s.227).

B.Xəlilovun fikrincə, söz birləşmələrinin dilçiliyin hansı sahəsində öyrənilməsi bəzən mübahisələrlə qarşılaşdır. Bəzən sintaksisin tədqiqat obyektinin yalnız söz birləşmələrindən ibarət olması fikrini irəli sürmüşlər. Başqa bir qrupun fikrincə, cümlə sintaksisdə öyrənilməlidir. Söz birləşmələri isə lüğətsünaslığın (leksikoqrafiyanın) tədqiqat obyektinə daxil olmalıdır. Bu cür fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq söz birləşmələri də, cümlə də sintaksisin tədqiqat obyektinə daxildir (10, s.26).

Beləliklə, söz birləşməsi elə bir sintaktik vahiddir ki, o ən azı iki əsas nitq hissəsindən ibarət olub hissələrinə bölünə bilən vahid bir məfhumu ifadə edir, məsələn: *stone wall, to go home, life in London, the question of the teacher* və s.

Hər bir söz birləşməsində müəyyən bir əsas söz olur, qalan söz və ya sözlər onun ətrafında birləşir. İngilis dilində söz birləşmələrinin növləri bunlardır:

Əsas tərəfi isim olan söz birləşmələri: *a short story*;

Aparıcı komponenti sifət olan söz birləşmələri: *big in size*;

Aparıcı komponenti feil olan söz birləşmələri: *to read a book*;

Aparıcı komponenti əvəzlik olan söz birləşmələri: *all of you*;

Əsas tərəfi zərf olan söz birləşmələri: *badly hurted* (15, s. 228).

İndiyə qədər dünya dilçiliyində söz birləşməsinin müxtəlif aspektləri haqqında fərqli, subyektiv fikirlər, görüşlər irəli sürülmüşdür. Dünya dillərində işlənən söz birləşmələrinin strukturları arasında fərqli əlamətlər də müşahidə olunur. Məsələn, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, fars dilində ismi birləşmələrdə *izafət* deyilən söz birləşmələri mövcuddur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq fars dilində təyinlə təyin edən yerini dəyişir. Nümunə: *ketabe mən* “mənim kitabım”, *çeşme soma* “sənin gözlərin”, *esme men* “mənim adım” və s.

Ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin komponentləri arasında həm substantiv, həm adverbial, həm adyektiv, həm də atributiv əlaqələr mövcuddur.

Dünya dilçiliyində söz birləşməsi ilə bağlı olan bir sıra problemlər mövcuddur. Bunların sırasında ilk növbədə cümlə ilə söz birləşmələrinin sərhədlərinin müəyyən edilməsidir. Söz birləşməsi anlayışı müxtəlif dillərdə fərqli terminlərlə ifadə edilir. Məsələn, rus dilində bu anlayış *словосочетание*, polyak dilində *skupienie* və s. sözlərlə ifadə edilir.

Söz birləşmələrinin ən çox işlənən formalarından biri asılı tərəfi substantiv birləşmələr şəklində olanlardır. Belə strukturda olan isim, sifət, say, işarə əvəzlilikləri və feili sifətlər heç bir morfoloji əlamətə zərurət olmadan atributiv şəkildə bu və ya digər bir ismə (və ya isimləşmiş sözə) yanaşır və söz birləşmələri formalaşdırırlar (12, s. 478).

1.1.Söz birləşməsi və mürəkkəb sözlər

Dilçilikdə söz birləşməsi problemi ilə bağlı əsas məsələlərdən biri də söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin sərhədlərinin təsbit olunmasıdır. Söz birləşməsi ayrı yazılır və hər bir söz özünəməxsus vurğu altında deyilir: *kənd həyatı, ölkənin gələcəyi, vətən eşqi, psixoloji hadisə, mənəvi qida* və s. Söz birləşmələri quruluşca sadə və mürəkkəb ola bilər. İki müstəqil sözün birləşməsindən yaranan söz birləşmələri quruluşca sadə hesab olunur: *torpaq həsrəti, ana laylası, sevimli diyar* və s. Bu tipli birləşmələrdə köməkçi nitq hissələri də işlənə bilər və onlar söz birləşməsinin quruluşuna təsir edə bilmir: *kəndə qədər yol, vətən üçün vuruşmaq* və s. Mürəkkəb söz birləşmələri isə ən azı üç sözün birləşməsindən yaranır: *vətənin igid oğulları, şairin vətən həsrəti, ananın ürək döyüntüləri* və s. Mürəkkəb sözlər bitişik yazılır və bir vurğu altında deyilir: *kəklipotu, qaça-qaça, itburnu* və s.

Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi olaraq vahid, fəqət daxilən üzvlənə bilən bir məfhumdur. Buna nümunə ola-

raq, *qırmızı paltar, nurani sifət, sözün kəsəri, birini sevmək* kimi söz birləşmələrini göstərə bilərik. Sözün cümlə üçün nə qədər vacib olduğunu vurğuladığımız kimi, söz birləşməsi üçün də bunu vurğulamalıyıq. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, sintaksis söz birləşməsi haqqında təlimdir. Əgər cümlə məlumat vahidi, əsas bir kommunikativ vahidi kimi anlaşılırsa, söz birləşməsi yalnız adlandırma işinə xidmət edir və buna görə də nominativ vahid olaraq tanınır. Söz birləşmələri də sözlər kimi eyni hüquqa malik olaraq cümlə tərkibinə daxil olur. Söz birləşməsi həmçinin, əşya və hadisələrin mürəkkəb adları kimi leksik-semantik funksiyaya malikdir. Məhz buna görə də, hər cür sözlərin birləşməsi söz birləşməsi hesab edilmir, yalnız sözlər kimi cümlə üçün bir tikinti materialını təşkil edən bu cür elementlər söz birləşməsi hesab edilir. Bu cür birləşmələr söz birləşməsi hesab edilmir:

1) Mübtəda və xəbərdən ibarət olan birləşmələr. Bu cür birləşmənin tərəfləri arasında predikativ əlaqə vardır, predikativ əlaqə isə ancaq cümləyə aiddir.

2) Xüsusiləşmiş tərkiblər və onlara aid olan, onları təyin edən sözlər;

3) Həmcins üzvlər qrupu (tabesiz birləşmələr) - Biz yalnız nominativ səviyyəli tabesiz birləşmələri söz birləşmələri hesab edə bilərik: *sağa və sola, ana və ata;*

Adyektiv söz birləşmələri – asılı tərəfi sifətdən ibarət olan söz birləşmələri: *kosmosdan uzaq, hamıdan yaxın;*

Zərfi-bağlayıcı söz birləşməsi – bağlayıcı funksiyasında çıxış edən zərfi söz birləşməsi: *o an ki, o saat ki;*

Zərfi söz birləşməsi – asılı tərəfi zərfdən ibarət olan birləşmələr: *yuxarı qalxmaq, ucadan gülmək.*

Mürəkkəb söz birləşməsi əsas nitq hissələrinə aid olan sözlərlə qəlizləşdirilmiş sadə söz birləşməsinə deyilir: *yurdumuzun əsrarəngiz meşəsi, dərsə hər zaman səylə çalışan, Bakının füsunkar işıqları.* Sadə söz birləşməsi isə isim, sifət, say və əvəzlik kimi bir sıra nitq hissələrinin sadə söz birləşməsinə deyilir: *səlist nitq, aydın səma, analıq hissi.* Bu nümunələrdən də aydın olur ki, sadə söz birləşmələri iki əsas komponentdən

ibarət olur. Sadə söz birləşmələrində iki müstəqil söz olur ki, bunun biri əsas, yəni baş söz, digəri isə asılı, yəni tabe funksiyasına malikdir. Müstəqil sözlərin yerində frazeoloji birləşmələr, və yaxud analitik qrammatik vahidlər və ya mürəkkəb sözlər işləndikdə yeni sadə söz birləşmələri alınır.

Söz birləşməsinin baş üzvü – Bu üzv söz birləşməsi tərkibində müstəqil mövqe tutan, söz birləşməsinin mərkəzi və digər üzvü özündən asılı vəziyyətə salan üzv hesab olunur: *dərin məna, dolu qədəh, hamıdan bixəbər*. Bu birləşmələrdəki *məna, qədəh, bixəbər* ifadələri söz birləşməsinin baş üzvü hesab olunur. Substantiv söz birləşməsi – tabedici, əsas tərəfi isimlərdən ibarət olan söz birləşməsidir. Buna əsasən, çox rahatlıqla deyə bilərik ki, təyini söz birləşmələr də bu qəbildəndir: *sənin əsərin, həyatımızın mənası, qırmızı yaylıq*. Feili söz birləşməsi isə feilə xas olan sintaktik vəzifədə iştirak edən söz birləşməsidir: *şagirdlərinə həvəslə dərs keçmək, hər zaman dərsə hazır olan*. Bundan başqa şəxssiz feili söz birləşməsi də vardır ki, bu cür söz birləşməsinin subyekti ilə sintaktik əlaqəsinin olmaması, özündə modal mənaya malik olan frazeoloji söz birləşməsi olduğunu görə bilərik (6, s.251).

Hər bir dil sistem olaraq bir neçə altsistemdən formalaşır. Yəni dilin bir neçə qatı mövcuddur: fonetik qat, leksik-semantik qat, morfoloji qat və sintaktik qat. Dilin sintaktik qatı sintaqmların, nitq söyləmlərinin məcmuyundan formalaşır. Söz birləşmələri hər bir dilin sintaktik qatının mühüm hissələrindən biridir. Söz birləşmələri nitqin sintaqmatik cəhətdən qurulmasında böyük rol oynayır. Mürəkkəb sözlərin yaranma vasitələri müxtəlifdir. Belə ki, mürəkkəb sözlər həm bitişik (*günəbaxan, tozsoran, taxtabiti, sağollaşmaq*), həm ayrı (*yaxşılıq etmək, pis olmaq, rədd etmək* və s.), həm də defislə (*tez-tez, pis-yaxşı, gecə - gündüz* və s.) yazılır.

Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri var. Məsələn, söz birləşmələri kimi mürəkkəb sözlər də hər hansı bir semantika daşıyır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində hətta köməkçi nitq hissələri söz birləşmələri yarada bilir.

Sözlə söz birləşməsinin bir fərqi də budur ki, söz daha çox leksik kateqoriya kimi səciyyələnir, ancaq söz birləşməsi qrammatik kateqoriya kimi xarakterikdir. Söz birləşməsi söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və s. ifadə etsə də, onları təklikdə, təcrid olunmuş halda deyil, bir-biri ilə əlaqədə, münasibətdə ifadə edir. Söz birləşmələrinin ümumi mənası məhz bu əlaqələr əsasında meydana gəlir. Kitab bir əşyanın adı olub müəyyən bir məfhumu ifadə edir. Əlinin kitabı birləşməsində isə kitab məfhumu ilə yanaşı bir başqa əşya da (insan məfhumu) ifadə edilir. Həm də burada bu iki məfhumun münasibəti, yəni ümumiyyətlə, kitab deyil, Əliyə məxsus kitab mənası verilir. Bu cəhətdən söz birləşməsi sözdən qəti şəkildə fərqlənir. Sözlərin leksik, söz birləşmələrinin qrammatik kateqoriya olması da məhz bununla əlaqədardır (16, s.46).

Azərbaycan dilində bəzən analoji tərkibə malik mürəkkəb sözlə söz birləşməsini yalnız vurğu ilə fərqləndirmək mümkün olur. Məsələn, *boş qab* dedikdə, I növ təyini söz birləşməsi nəzərdə tutulur, çünki bu iki söz ayrı-ayrı vurğu altında deyilir. Eyni zamanda, *boşqab* dedikdə isə bir leksik məna ifadə edən mürəkkəb söz anlaşılır, həm də burada əvvəlkindən fərqli olaraq iki söz yalnız bir vurğu altında deyilir. Bu xüsusiyyət analitik tipli dillərdə daha çox müşahidə olunur. Analitik dillərdən ən fəal olan müasir ingilis dilində bu cür hallarda vurğu əsas fərqləndirici əlamət kimi çıxış edir. Məsələn, ingilis dilində *black - cock* “qaratoyuq”, *ice - cream* “dondurma” mürəkkəb sözləri ilə *black cock* “qara xoruz” və *ice cream* “buz krem” söz birləşmələri vurğu ilə fərqlənir. Yəni onlardan əvvəlincilər leksik vahidlərdir, sonuncular isə sintaktik vahidlərdir.

Yusif Seyidov “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyasında yazır ki, söz birləşmələrinin komponentləri leksik-semantik müstəqilliyini tamamilə saxlayır, ayrılıqda olduğu kimi, birləşmə daxilində də (əlaqəli şəkildə olsa da) müəyyən məfhumlarla bağlı olur. Buna görə də söz birləşməsində əşyalar arasında, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər və s. arasındakı əlaqələr bildirilir. Mürəkkəb sözlərdə isə həmin müstəqillik qalmır və onları təşkil edən sözlər arasında semantik bağlılıq itir (16, s.51).

Professor Qəzənfər Kazımov “Azərbaycan dilinin qrammatikası” adlı əsərində qeyd edir ki, söz birləşmələrini bəzən sintaqmalarla qarışdırırlar. Sintaqm anlayışı dilçilikdə müxtəlif şəkildə izah olunur. Sintaqmın L.V.Şerba tərəfindən izahı fonetik sintaqmlara aiddir. Bu təlimə əsasən, sintaqm nitqin mənə bütövlüyünə malik ritmik bölümlərindən ibarət olan fonetik vahidlərdir. Sintaktik sintaqmlar haqqında təlim bundan fərqli olub, F. de Sössür, Ş.Balli, V.Vinoqradov, F.Mikuş və başqaları tərəfindən hazırlanmışdır. Sintaqm (yunanca *syntagma* sözündən olub, “birləşmə əvəzi, qurulma” mənasındadır) cümlədə sintaktik əlaqələrlə birləşən və vahid tam kimi fəaliyyət göstərən söz birləşməsi və söz qruplarından ibarətdir (12, s.482).

Son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində funksional sintaksis mövzusunda aparılan araşdırmalarda söz birləşmələri problemi öyrənilmişdir. Belə ki, 2014-cü ildə Fəxrəddin Veysəlli, Qəzənfər Kazımov, İsmayıl Kazımov və Azad Məmmədovun birgə müəllifliyi ilə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Sintaqmatika, söz birləşmələri və sadə cümlə sintaksisi” kitabında söz birləşmələri probleminə müasir dünya dilçiliyinin ən yeni aspektlərindən nəzər salınmış, söz birləşmələri diskurs və söyləm anlayışları baxımından şərh edilmişdir. Əsərdə göstərilir ki, söz birləşməsi sözün sintaktik valentliyi əsasında cümlədə avtonom şəkildə mövcud olan xüsusi sintaktik konstruksiyadır. Lakin, o həm də cümlədə işlənir. Bəzi hallarda söz birləşməsi heç bir dəyişiklik olmadan cümlənin tərkibinə daxil ola bilər (18, s.191).

Mürəkkəb adlar da söz birləşməsi şəklində olur, ancaq onların bir çoxu bəzən akronim, yəni abreviatur formasında qısaltma və ixtisarla da verilə bilər. Məsələn, *AMEA- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, ABŞ - Amerika Birləşmiş Ştatları* və s.

Mürəkkəb söz – bir-birinin ardınca gələn bir neçə sözlərin birləşməsindən yaranan kopulyativ mürəkkəb sözdür: *çölü-bərri-biyaban*;

Asintaktik mürəkkəb sözlər: bu tip mürəkkəb sözlərdə tərəflər arasında müvafiq qaydalara uyğun gəlməyən sintaktik əlaqələr nəticəsində yaranır.

Mürəkkəb sözlər iki və daha artıq söz-morfemin birləşməsindən meydana gəlir.

Mürəkkəb sözlərin növləri bunlardır:

1. Aqreqativ mürəkkəb söz: *özçəkim*;

2. Asintetik mürəkkəb söz: bu cür mürəkkəb sözlərin komponentlərində heç bir vasitəçi ünsür olmadan, eyni sözlərin təkrarı ilə yaranmış mürəkkəb sözdür: *asan-asan, bol-bol*;

3. Qısaldılmış mürəkkəb söz – mürəkkəb sözlərin bir forması olub, bir hissəsi müstəqil olaraq, digər adı isə apokopa adlandırılan növüdür: *TV (televizor)*;

Azərbaycan dilində mürəkkəb isimlər ingilis dilindəki kimi bitişik və yaxud da defislə yazılır. Bu halı bir sıra nümunələrlə müqayisə edək: İngilis dilində tərəfləri *isim+isimdən* ibarət olan mürəkkəb isimlər: *seaside, airport* və s. Azərbaycan dilində tərəfləri *isim+isim*-dən ibarət olan mürəkkəb isimlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *ayaqqabı, kəkkikotu, ipəkqurdu* və s. İngilis dilində *sifət+isim*-dən ibarət olan mürəkkəb isimlər: *bluebell, blackbird* və s. Azərbaycan dilində mürəkkəb isimlərin tərəflərindən biri sifətlə ifadə oluna bilmir. Yalnız söz birləşməsi kimi işlənir: *qəhvə-rəngi göz, kürən saç*;

İngilis dilində bunlardan əlavə, mürəkkəb isimlər 1) feil+isim; 2) cerund+isim; 3) isim+sözünü+isim; 4) leksikləşdirilmiş ifadələrdən ibarət ola bilər. Bu cür modellər Azərbaycan dilindəki mürəkkəb isimləri təşkil edə bilməz. 1-ci birləşməyə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *pickpocket, dancing-hall, writing-table* və s.

1.2.Sərbəst söz birləşmələri, sabit söz birləşmələri və digər sintaktik vahidlər

Sintaktik vahidlər çox geniş anlayışdır. Belə ki, sintaktik vahidlər sistemində söz birləşmələri, cümlələr, xitablar, ara sözlər, xüsusiləşmələr, cümlə üzvləri və cümlələr daxildir. Sintaktik vahidlər arasında həm semantik, həm də qrammatik əlaqələr mövcud-

dur. Sintaksisdə sintaktik funksiya anlayışı çox genişdir. Söz birləşmələrinin də özünə-məxsus sintaktik funksiyaları vardır.

Söyləm (söz birləşməsi) sanki həmişə iki hissədən ibarət olan danışıq aktının bir toxumasıdır. Söz birləşməsinin bir hissəsi başqa hissəsinin əlamətini açıqlayır, dəqiqləşdirir, məzmununu tamamlayır, başqa sözlə, sözügedən vahidin quruluş çərçivəsində əşya və hadisələrin müxtəlif səciyyəsi ifadə edilir (18, s.201).

Adətən, söz birləşmələri müxtəlif aspekldən təsnif edilir. Onlar sabit və sərbəst söz birləşmələrinə, ismi və feili birləşmələrə ayrılır. Eyni zamanda, quruluşca söz birləşmələri sadə və mürəkkəb söz birləşmələrinə ayrılır.

Sərbəst söz birləşmələri öz müstəqil semantikalarını mühafizə edə bilirlər. Məsələn, *daş körpü, qızıl saat, gümüş bilərzik* və s. Sabit söz birləşmələri *frazeoloji birləşmələr* də adlandırılır. Sabit söz birləşmələrinin bir sıra linqvistik özəllikləri var. Belə ki, onlar dildə hazır şəkildə yaranır, başqa dillərə hərfən tərcümə edilmir, hər bir milli dilin spesifik leksik-semantik qatlarından biri kimi çıxış edir. Bəzən sabit söz birləşmələrini *idiomlar* da adlandırırlar.

Hər bir dilin leksikologiyasında ayrılıqda tək-tək sözlərə uyğun olan, “ayrıca formalaşan” müstəqil şəkildə mövcud olan dil vahidləri vardır. Belə leksikləşmiş söz birləşmələrinə dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahidlər, yaxud frazeologizmlər, məcmusu isə frazeologiya adlanır. Frazeologiya bir termin olaraq yunanca “*phrasis* – ifadə, *logos* – “təlim” sözlərindən yaranmışdır. Frazeoloji vahidlər dilçiliyin müstəqil şöbəsində - frazeologiyada tədqiq edilir, araşdırılır.

Frazeoloji birləşmələrin tədqiqi söz və söz birləşməsinin tədqiqi ilə sıx bağlıdır. Buna əsasən də, frazeoloji birləşmələri seçərkən, sadəcə, sabitliyi deyil, eyni zamanda onlara xas olan məhdud qrammatik formalaşma da nəzərə alınır. Bu əlamətlər frazeoloji vahidi söz və ya söz birləşməsi ilə qarşılaşdırarkən daha aydın görünür.

Frazeoloji birləşmə ilə söz birləşməsi arasındakı ortaq cəhətə gəldikdə çox rahatlıqla deyə bilərik ki, ümumi əlamət yoxdur. Sərbəst söz birləşmələrindəki sözlər öz

müstəqilliyini qoruyub saxladığını, əksər zamanlarda cümlənin müxtəlif üzvü rolunda çıxış etdiyi halda, frazeoloji birləşmələr leksik birləşmələrdən ibarət olduğu üçün bu hal mümkün deyil. Bu səbəblə də, frazeoloji birləşmələr frazeoloji vahidlər leksik mənasına görə, formaca dəyişikliyə, sintaktik vəzifəsinə görə sərbəst söz birləşmələrindən köklü şəkildə fərqlənir. Frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrindən törəyərək yaranır. Bu da o deməkdir ki, hər bir frazeoloji vahidin mənbəyi konkret söz birləşməsi və ya cümlə ola bilər. Sərbəst söz birləşmələrin frazeoloji birləşməyə çevrilməsi tərkib hissələrin məcazi məna daşması, üzərinə “semantik qat”ın əlavə edilməsi deyil, bu müəyyən xüsusi əlamətlərlə konkret söz birləşmələrindən sabit söz birləşmələrin alınmasıdır. Ona görə də, biz frazeoloji birləşmələrin ilkin formaları ilə omonimlik təşkil etdiyini görə bilərik. Başqa sözlə, frazeoloji birləşmələr sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılmasıdır - desək yanlışdır. Yəni biz, frazeoloji birləşmələrdə həqiqi və məcazi məna arasında bütünlüyün olduğunu görə bilərik. Konkret söz birləşmələri leksik mənalı sözlərdən törəməsinə baxmayaraq, bütünlükdə leksik mənalı vahidlər deyil. Sabit söz birləşmələri isə leksik mənalı vahidlərdir, ona görə ki, əvvəlki formalarından fərqli olaraq tərkib hissələr bütövlükdə bir məna verir. Hətta buna əsasən də, frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələrini ayrı-ayrılıqda təhlil edə bilmərik. Əgər biz buna cəhd etsək, bu halda biz frazeoloji vahidin bütövlüyünü pozarıq. Nəticədə, bu birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcuddur və nitq prosesində tez-tez bu vahidlərdən tam şəkildə istifadə edilir. Sərbəst söz birləşmələri isə, yalnız nitq prosesində qrammatik qaydaya əsaslanan ayrı-ayrı sözlərdən düzəlir.

Frazeoloji vahidlərin və ya birləşmələrinə xas olan xüsusiyyətlər: məcazilik, bütövlükdə bir vahid məna ifadə etmələri, emosional boyalıq, sabitlik, bir dildən başqa dilə hərfi tərcümə edilməməsidir. Bu xüsusiyyətlər ingilis dilindəki frazeoloji birləşmələrdə də müşahidə olunur: Məsələn üçün: *Look through the catalogue and find this book*. Bu cümlədəki *look through* frazasına baxaq. *Look*- baxmaq (feil), *through*- ilə, *-la*, *-lə* (preposition) ayrı-ayrılıqda tərcümə olunur. Bu ifadənin tərkib hissələri bütöv bir mənaya

gəldikləri üçün frazeoloji birləşmədir. Əgər biz, bu ifadənin tərkib hissələrini parçalasaq, bu zaman frazeoloji ifadənin bütünlüyünü, funksiyasını pozmuş olarıq. Amma bu da o demək deyildir ki, məcazi mənə ifadə olunan hər bir sözü frazeoloji birləşmə kimi qəbul etməliyik. Eyni qaydada, digər bir dilə hərfi tərcümə olunmayan ifadəni frazeoloji birləşmə hesab etməməliyik. Məcəzilik frazeoloji vahidlərin başlıca xüsusiyyəti hesab olunsa da, unutmamaq lazımdır ki, hər bir sözün dildə məcazi mənası olmaya bilər və bütün məcazi mənəli sözlər də sabit söz birləşmələri yaratmır. Çünki sözlərin bir birləşmədə bir araya gəlmələri semantik qaydalara əsaslanır. Bu mənada həmçinin mürəkkəb sözlər, atalar sözləri və məsələlərin də hamısı tərkib hissələri arasındakı olan bağlılığına görə, bütöv bir mənə ifadə etdiyinə görə frazeologiyanın tərkibinə daxil edilir.

Sabit söz birləşmələri hər bir dilin milli koloritini əks etdirir. Müxtəlif sistemli dillərdə analogi yolla yaranan frazeoloji birləşmələr mövcuddur. Məsələn, türk dilində *dilini yutmaq* “bir söz söyləyə bilməmək” frazemi müasir ingilis dilində *lose your tongue* (hərfi mənada “dilini itirmək”) şəklindədir.

Digər bir tərəfdən mürəkkəb sözlər bildiyimiz kimi iki və daha artıq sözün birləşməsindən meydana gəlmişdir. Hər iki anlayış dil vahidi hesab olunur. Hətta əminliklə, deyə bilərik ki, bir sıra mürəkkəb sözlər mənəca idiomatik mənə daşıyır. Buna rəğmən, mürəkkəb sözlər anlayışını frazeologiyaya daxil etmirik. Çünki hər iki dil vahidi də iki fərqli qrammatik quruluşa malikdir. Misal üçün, feili idiomatik ifadələrin bir qismi mürəkkəb sözlərlə yaxınlıq təşkil edir. Bir sıra mürəkkəb sözlər tarixi inkişaf prosesində bu ifadələrin köməyi ilə yaranmışdır. Məsələn, *can almaq* - *canalıcı* və s. Bəzən, biz frazeoloji birləşmələrin tərkibində mürəkkəb sözlərə rast gələ bilərik: *dilotu yemək*, *gözucu baxmaq*. Lakin bu o demək deyil ki, mürəkkəb sözləri frazeologiyaya daxil edə bilərik. Belə ki, mürəkkəb sözlərin bu cür ifadələrin yaranmasında rolu var, digər nitq hissələri ilə qovuşub yeni bir mənə yaradır, bu mənələr qovuşub bu tərkibi yaradır. Dilçilik ədəbiyyatına da, əsasən, dil ifadələri və mürəkkəb sözləri fərqləndirərkən xarici formalaşmaya əsas xüsusiyyət kimi baxmalıyıq (17, s.45).

Müasir dilçilikdə söz birləşməsinə həm də mətnyaradıcı vasitə kimi baxılır. Bu barədə yazılır: mətn təkcə reallığı əks etdirmir. Mətnə başlıca məlumat axtarışı kimi, məna tutumlu vahid həm də söyləmdir (söz birləşməsidir). Söz birləşməsi bədii əsərin başlığı, sərlövhəsi kimi məlumat axtarışına çıxır, hadisələri bir yerə toplayır (18 ,s.199).

Dünya dilçiliyi tarixində frazeologiyanın nəzəri əsasları haqqında ilk monoqrafiya tanınmış fransız dilçisi Şarl Ballinin “Fransız üslubiyyəti” əsəridir. Həmin əsərdə Şarl Balli ilk dəfə olaraq frazeoloji birləşmələrin nəzəri - metodoloji prinsipləri haqqında fikirlər irəli sürmüşdür (23, s.12) .

İndiyə qədər ingilis dilindəki frazeoloji birləşmələrlə bağlı müxtəlif səviyyəli araşdırmalar aparılmışdır. Belə ki, L.Smitin “İngilis dilinin frazeologiyası” (46, s.16), N.N.Amosovanın “İngilis frazeologiyasının əsasları” (20, s.23), A.B.Kuninin “Müasir ingilis dilinin frazeologiyası” (34, s.45) monoqrafiyalarında ingilis dilindəki sabit söz birləşmələrinin linqvistik xüsusiyyətləri haqqında geniş bilgi verilmişdir. A.İ.Smirnitski “İngilis dilinin leksikologiyası” monoqrafiyasında ingilis dilində işlənən sabit söz birləşmələrinin kompleks təhlilini aparmışdır (45, s. 67).

Azərbaycan dilçiliyində də frazeoloji birləşmələr haqqında müxtəlif səviyyəli monoqrafiyalar və kitablar yazılmışdır. Hüseyn Bayramovun 1978-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” əsərində frazeologiyanın təməl prinsiplərindən geniş bəhs olunmuşdur (7, s.38). İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində H.Bayramovun “Azərbaycan dili frazeologiyasının nəzəri əsasları” monoqrafiyası bu sahədə mü-kəmməl araşdırmalardan biri sayıla bilər. H.Bayramov bu monoqrafiyada frazeolo-giyanın ümumi məsələləri, Azərbaycan dilinin frazeologiyasının quruluşu, frazeoloji birləşmələrin təsnifi, Azərbaycan dili frazeologiyasının məna quruluşu məsələlərini ilk dəfə kompleks şəkildə şərh etmişdir” (7, s.32).

Azərbaycan dilçiliyində Səlim Cəfərovun, Afad Qurbanovun, Həsət Həsənovun, Nəriman Seyidəliyevin, Məhəbbət Mirzəliyevanın, Buludxan Xəlilovun və digər alimlərin araşdırmalarında frazeoloji birləşmələr öyrənilmişdir.

Frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar dildə hazır, yəni qəlib şəklində olur, başqa dillərə hərfən tərcümə edilmir, dilin sabit leksik qatını əmələ gətirir. Sabit söz birləşmələri və yaxud da frazeoloji birləşmələri dilçilik ədəbiyyatlarında *idiomatik ifadələr* də adlandırırlar. Frazeoloji birləşmələr hər bir milli dilin spesifik leksik-semantik layını təmsil edir.

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur cəhətdən yaranmasında, formalaşmasında müxtəlif nitq hissələri iştirak edir. Məsələn, *to hit the bottle* birləşməsi “çox içmək” anlamındadır. Bu söz birləşməsi infinitivlə ismin kombinasiyasından yaranmışdır. Onlar artıq həqiqi mənada deyil, məcazi mənada işlənir. Belə strukturda olan birləşmələr müasir ingilis dilində kifayət qədərdir. Müasir ingilis dilində qəlibləşmiş, məcazlaşmış birləşmələr ingilis dilinin etnokulturoloji aspektlərini inikas etdirir. Bu tipli birləşmələr ingilis dilində fraza səviyyəsindədir.

Adətən ingilis dilində frazeoloji birləşmələr *phrasal verbs* adı altında tanınır. Frazeoloji birləşmələrin tərkibi *feil+sözünü* və ya zərfdən ibarət olub bir mənə bildirir. Məsələn, *look at* frazasında tərəfləri parçalasaq, onların ayrı-ayrı mənə ifadə etdiyini görə bilərik. Bütün sabit birləşmələr heç bir dəyişikliyə uğramadan dildə hazır şəkildə mövcuddur. Bu hal Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələr ilə eynilik təşkil edir. *Look up, look at, look through, look like, look for, look after, look into, look around* və s. kimi birləşmələrdə biz feilin eyni olaraq qaldığını, sözlülərin isə dəyişib bütövlükdə tamamilə ayrı mənə ifadə etdiyini görə bilərik.

Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Look around - (*look* – baxmaq, *around* – ətrafa) “ətrafa baxmaq”:

You must look around and find the kid!;

Look at- (*look*-baxmaq, *at*-da, də) “baxmaq”:

They are looking at several possibilities;

Look up- (*look-* baxmaq, *up-*yuxarı) “sözü lüğətdən axtarmaq”:

She looked up the word and smiled at me.

Look through- (*look-*baxmaq, *through-* ilə, -la, -lə) “nəzərdən keçirmək”:

I have looked through book, but I didn't get it;

Look for- (*look-*baxmaq, *for-*üçün) “axtarmaq”:

He spent his life looking for happiness.

Look like - (*look-*baxmaq, *like-*kimi) “xarici görünüşcə bənzəmək”:

Molly just look like her mother.

Yuxarıdakı faktlardan göründüyü kimi, müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin bir qisminin formalaşmasında bir əsas feil iştirak edir və həmin əsas feilə qoşulan sözlər önülləri və digər söz qrupları fərqli söz birləşmələrinin təşəkkül tapmasına səbəb olur. Bu əsas feil söz birləşməsində nüvə rolunu oynayır və müxtəlif söz birləşmələrinin təşəkkülündə aparıcı mövqeyə sahib olur

Söz birləşmələri hər bir dilin sintaktik strukturunda mühüm komponentlərdən biri kimi, nitqin qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Söz birləşməsi bir məna yükü daşıyır. Söz birləşməsi də ümumiləşdirir (siqnifikativ funksiya), adlandırır, işarə edir (nominativ funksiya), məlumat verir (kommunikativ funksiya), danışan və dinləyənin müəyyən hissələrini ifadə edir (praqmatik xüsusiyyət) (18, s. 201).

İngilis dilində frazeoloji birləşmələr aşağıdakı sözlərin iştirakı ilə düzəlir: *in, on, up, away, by, out, off, down, back, through, about over, along forward, round* və ya *around* və s.

Biz feillərin qarşısında bu sözləri istifadə etsək, frazeoloji birləşmə yarada bilərik.

İngilis dilində *on // off // out* sözləri hərəkət feilləri ilə işlənir və birləşmə yaradır:

Get on – “minmək” (avtobus, qatar, təyyarə və s.):

My sister wanted to get on bus, but she could not.

Go on – “davam etmək”:

Sarah go on her reading when it rains;

Come back – “geri qayıtmaq”:

Taylor is going to come back to the restaurant.

Frazeoloji birləşmələrdə ikinci tərəfdəki sözlər feilə xüsusi bir mənə qatır. Məsələn:

Get by – “idarə etmək”:

Though it is too difficult for learning language try to get by.

Break down – “xarab olmaq, sıradan çıxmaq”:

My car engine has already broke down because of electricity;

Bəzən biz bu birləşmələrdə frazeoloji birləşmə+sözünü modelini görə bilərik (*phrasal verb+preposition*). Məsələn, *run away* feilini biz *away* sözünü ilə birlikdə işlədə bilərik: *Martha wanted to run away for wolves, but she failed.* Digər bir misal: *look forward* frazeoloji birləşməsinin *to* sözünü ilə işləndiyini görə bilərik: *Are you looking forward to go to Paris?*

Müasir ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin böyük bir qismi məhz infinitivlərin köməyi ilə təşəkkül tapır. Məsələn: *to give it a go* “nəsə eləməyə çalışmaq”,

II FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN STRUKTUR- SEMANTİK TƏHLİLİ

Dilin əsas leksik vahidi sözdür. Bununla yanaşı, dildə sözlərin müxtəlif kombinasiyaları nəticəsində söz birləşmələri və cümlələr yaranır. Məhz sözlərin müxtəlif sintaktik konstruksiyaları nəticəsində dildə fikri ifadə etmək imkanları genişlənir, fərqli nitq elementləri təşəkkül tapır.

Müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin müxtəli növləri mövcuddur. Söz birləşmələri olmadan hər hansı bir dili təsəvvür etmək olmaz. Çünki söz birləşmələri məhz dildə ifadə şəklində söz qruplarının formalaşmasını təmin edir. Söz birləşmələri həm dildə, həm də nitqdə fikrin formalaşmasına mühüm təsir edir, informasiyanın dolğunlaşmasına yardım edir, fikirlərin rəngarəngliyinə gətirib çıxarır.

Müasir ingilis dilində söz birləşməsi anlayışı, əsasən, *phrase* termini ilə ifadə olunur. Ancaq bu terminlə yanaşı olaraq, ingilis dilində söz birləşməsi anlayışı *word cluster*, *a cluster of words*, *word group* terminləri də ifadə olunur. İngilis dilində söz birləşmələrinin böyük bir qismi atributiv birləşmələrdir.

İngilis dilində işlənən söz birləşmələri funksional-semantik cəhətdən rəngarənglik təşkil edir. Belə ki, ingilis dilində eyni söz müxtəlif söz birləşmələrinin tərkibində tamamilə fərqli mənalar ifadə edə bilər. Məhz bu cəhətinə görə, müasir ingilis dilindəki söz birləşmələri spesifiklik təşkil edir. Məsələn, *green* sifəti əksər söz birləşmələrində təyin kimi yaşıl rəngi bildirir, *green fruit* birləşməsində isə *green* təyini həmin meyvənin yetişmədiyini bildirir. *Green Christmas* birləşməsində isə *green* təyini yeni il bayramında qar olmadığını bildirir. Beləliklə, biz yuxarıdakı faktlardan görürük ki, müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin komponentləri arasında semantik əlaqə çox güclüdür.

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq: *Table* sözü adi halda bir isim kimi, mebelin komponentlərindən birini bildirir. Ancaq həmin söz söz birləşmələrinin tərkibində

tamamilə fərqli bir anlam kəsb edir. Belə ki, *King Arthur and his Round Table* birləşməsində bu söz “cəngavər” semantikasını ifadə edir.

Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələri yerləşdiyi mövqedən asılı olaraq fərqli sintaktik funksiya yerinə yetirirlər. Məsələn, əgər *to see a boy* birləşməsi “oğlana baxmaq” anlamındadırsa və burada *oğlana* ismi tamamlıq funksiyasındadırsa, *a boy friend* birləşməsində *a boy* sözü təyindir.

Müasir ingilis dilində işlənəndə olan söz birləşmələrini daxili strukturlarına görə iki qrupa ayırmaq olar: nüvə semantikəli söz birləşmələri və qeyri-nüvə semantikəli söz birləşmələri. Dilçilikdə nüvə söz birləşmələri o söz birləşmələri hesab edilir ki, onların tərkibində yalnız bir söz dominantlıq təşkil edir. Məsələn: *new books, a book of poems: to see a man: to laugh heartily, very young.*

İngilis dilində işlənən söz birləşmələrinin komponentləri arasında müxtəlif semantik münasibətlər öz əksini tapır. Yəni burada həm subyekt, həm atributiv, həm zərfi əlaqələr özünü göstərir. Eləcə də Azərbaycan dilində işlənən söz birləşmələrinin komponentləri arasında da həmin semantik münasibətlər müşahidə edilir. Məsələn, *mən gələndə* feili birləşməsində asılı tərəf subyekt əlaqəsini, *dünən gələndə* asılı tərəf zaman əlaqəsini, *məni gördükdə* birləşməsində asılı tərəf obyekt əlaqəsini ifadə edir.

Söz birləşmələrinin bir qismi dilin bəzi vahidləri kimi bəzən etnokulturoloji, etnopsixoloji aspektlərə malikdir. Məsələn, ingilis dilində *a white lie* “ağ yalan” ifadəsi Azərbaycan dilindəki *ağ yalan* birləşməsindən bir qədər fərqlənir. Belə ki, ingilis təfəkküründə, ingilis mentalitetində *ağ yalan* ifadəsi müsbət mənədadır. Azərbaycanlı təfəkküründə isə *ağ yalan* yalanın daha şiddətli formasını bildirir. Belə ki, həmin ifadə Azərbaycan dilində “böhtan, ifrat saxtakarlıq” anlamındadır. Deməli, bəzi söz birləşmələri dilin mənsub olduğu etnosun sosial-psixoloji, etnokulturoloji xüsusiyyətləri ilə də sıx bağlıdır.

İngilis dilində söz birləşmələrində ən çox müşahidə edilən əlaqələrdən biri də atributivlik əlaqəsidir. Məsələn, *his hat* (“onun şlyapası”), *his singing* “onun oxumağı” tipli birləşmələrdə atributivlik əlaqələri ifadə olunur.

Söz birləşmələrində çox zaman nüvə, yəni əsas, aparıcı semantikanı ifadə edən söz olur. Məsələn, *very young* söz birləşməsində *young* sifəti nüvə semantikasının əsasını təşkil edir,

İngilis dilində frazeoloji birləşmələr struktur-semantik cəhətdən çox zəngin və çoxçalarlıdır. Belə ki, ingilis dilində fərqli nitq hissələri sabit söz birləşmələrinin yaranmasında fəal iştirak edir. Məsələn: *to make splash* “diqqəti cəlb etmək”; *after the fact* “toydan sonra nağara”; *get over* “sağalmaq”; *to cross his mind* “ağlından keçmək” və s.

Müasir ingilis dilində işlənən idiomatik ifadələr çoxanlamlıdır. Bu idiomların bir qismi sırf ingilis xalqının fərdi mentaliteti, etnoxüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bir çox frazeologizmlər məhz İngiltərənin tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlıdır. Məsələn, *it is raining cat`s and dogs* “güclü yağışın yağması”. Bu frazeologizmi hərfi tərcümə etsək, göydən pişik və itlərin yağması anlamına gələr. Halbuki müasir dövərdə bu idiom “güclü yağış, leysan” anlamındadır. Hələ XVI əsrdə İngiltərədə belə bir hadisə baş vermişdi. O zamanlar İngiltərədə evlərin üstünü samanla örtürdülər. Buna görə də pişik və itlər evlərin üstünə qızınmaq üçün çıxırdılar. Ancaq qızınmaq üçün evlərin damına çıxan pişik və itlər qəfil leysan nəticəsində evlərin damından aşağı düşürdülər. Buna görə də ingilis mentalitetində bu tipli frazemlər yaranmışdır.

Söz birləşmələrinin əsas funksiyalarından biri nominativlikdir, yəni sözlər kimi söz birləşmələri də ilk növbədə əşya və hadisələri, prosesləri və s. məsələləri adlandırmaq üçün nitqdə yaranır və işlədilir.

Adətən ingilis dilçiliyində söz birləşməsi anlayışı daha çox *syntagm* (sintaqm) və ya *phrase* (frazə) terminləri ilə ifadə olunur (36, s. 469).

İngilis dilində söz birləşmələrinin formalaşmasında ilk növbədə söz sırası və sözünləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində söz birləşmələri quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə söz birləşmələri ən azı iki müstəqil sözün birləşməsindən yaranır: *ağlağan uşaq, sevimli diyar, vətən həsrəti, xalq sevgisi, ölkənin gələcəyi; worth reading, cold water, to read the book, strangely solemn* və s.

Eyni zamanda həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində mürəkkəb söz birləşmələri ən azı üç sözün birləşməsindən yaranır:

Vətənin igid oğulları, onun sonsuz məhəbbəti, mənim kədərli günlərim və s.

İngilis dilində mürəkkəb söz birləşməsi *complex phrase* adlanır. Nümunələrə nəzər salaq: *the reseption of the delegation by the President of the Republic, saw the father of the boy, the demand for higher wages, politically active youth, three black dogs* və s.

2.1. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələr

Hal-hazırda ingilis dili qloballaşma dönmənin bir nömrəli dillərindəndir. Tarixən ingilis dili bir çox dəyişmələrə məruz qalmışdır. Bu inkişaf nəticəsində ingilis dili sintetik quruluşdan analitik quruluşa keçmişdir. Nəticədə, ingilis dilinin həm lüğət tərkibində, morfoloji, həm də sintaktik strukturunda köklü dəyişmələr baş vermişdir.

Müasir ingilis dilində mövcud olan söz birləşmələrinin özünəməxsus linqvistik cəhətləri vardır. Adətən, dil vahidləri arasında həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik əlaqələr olur. Paradiqmatik münasibət dil vahidləri arasındakı daxili münasibətlərdir. Paradiqmatik əlaqə paradiqma daxilində dil variantlarının əlaqəsidir. Söz birləşmələri ingilis dilindəki sintaqmatik əlaqələri əks etdirir. Həm dildə, həm də nitqdə söz birləşmələrinin spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Sintaqmatik münasibətlər isə söz birləşmələri və cümlələr arasındakı əlaqələrdir. Yəni sintaqmatik münasibət nitqdəki dil vahidlərinin bir-birinə münasibətini əks etdirir (32, s.16).

Sintaktik əlaqələr tabelilik və tabelsizlik əlaqələrinə bölünür. Tabelsizlik əlaqəsi həmcins üzvlər və tabelsiz mürəkkəb cümlələr, əlavələrlə onların izah etdiyi sözlər arasında olur. Tabelilik əlaqəsinin isə üç növü var: idarə, uzlaşma və yanaşma. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti odur ki, asılı söz əsas sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər hallarına uyğun olaraq dəyişir (2, s.28). Sintaktik əlaqələr arasında predikativlik əlaqəsinin də özünəməxsus mövqeyi vardır. Qeyd edək ki, müasir ingilis dilində idarə və uzlaşma əlaqəsi ilə müqayisədə, yanaşma əlaqəsi daha aktiv müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, *clever boy, white house, big car, a tall boy, nice girl* və s.

Müasir ingilis dilində tabelilik əlaqəsində olan sözlərdən əsas tərəf olan hissə çox zaman söz birləşmələrinin nüvə komponenti kimi çıxış edir, yəni dominant tərəf olur, hər zaman söz birləşməsində sabit, aparıcı tərəf olur. Məsələn, *good boy, clever boy, tall boy* və . Bu tipli birləşmələrdə *boy* hissəsi dominant semantika ilə çıxış edir.

Müasir ingilis dilçiliyində tabelsizlik əlaqəsi *co-ordination* adlanır. Bu əlaqədə tabelilik əlaqəsindən fərqli olaraq əsas və asılı tərəflər olmur. Tərəflər bərabər hüquqlu əsasında bir-biri ilə sintaktik əlaqəyə girir. Bu tipli birləşmələrdə tərəflərin arasındakı sintaktik funksiyalar üst-üstə düşür, bərabərləşir.

Professor Yusif Seyidov qeyd edir ki, tabelsizlik əlaqəsi nəticəsində əmələ gələn söz birləşmələrində sözlər həmcins üzvlərdəki müstəqilliyə malik olmur, cümlədə həmcins üzvlər kimi çıxış etmir; belə birləşmələrin əmələ gəlməsi cümlədən asılı olmur. Bu birləşmələr, əsasən, iki sözdən ibarət olub, hər iki sözün mənası ilə bağlı olan bir ad bildirir. Bu son xüsusiyyət onları həmcins üzvlərdən ciddi şəkildə ayırır və başqa söz birləşmələri kimi, onların nominativ xüsusiyyət daşmasını şərtləndirir (16, s. 97).

Söz birləşmələrinin komponentləri arasında tabelilik əlaqəsi özünü göstərir. Söz birləşməsində əsas tərəf və asılı tərəflər şəklində qurulan tabelilik əlaqəsinin fərqli xüsusiyyətləri mövcuddur. Yanaşma əlaqəsində söz birləşmələrinin komponentləri sadəcə, bir-birinə yanaşır, qrammatik şəkilçi burada işlənmir. İdarə əlaqəsinin yaranmasında ismin hal şəkilçiləri mühüm rol oynayır.

Müasir ingilis dilində tabe tərəflərlə asılı tərəflər arasında təyin və təyin olunan müəyyənləşir. Məsələn, *my father's house* birləşməsində mənsubiyyət anlamı ifadə olunur, bu birləşmənin semantikasında *mənim atamın evinin* olduğu diqqət çətdirilir. Digər bir formada isə - *my father's sister* birləşməsində *mənim atamın bacısının* olduğu diqqətə çətdirilir. Bu tipli birləşmələrin sayını daha da artırmaq mümkündür. Beləliklə, bu söz birləşməsinin komponentləri olan təyin edilənlə təyin olunan arasında mənsubluq semantikasi daha güclü hiss olunur. Bu isə göstərir ki, söz birləşmələri arasındakı semantik əlaqələr onlar arasındakı qrammatik əlaqələrlə də bağlıdır.

Nümunələrə nəzər salaq: *ətirli güllər* birləşməsində tərəflər arasında yanaşma əlaqəsi mövcuddur. Bu sintaktik əlaqə zamanı *ətirli* asılı tərəf kimi *güllər* əsas tərəfinə, sadəcə, yanaşma əlaqəsi ilə bağlanmışdır. *Kəndin yolları* birləşməsində isə III növ təyini söz birləşməsinin komponentləri arasında həm uzlaşma, həm də idarə əlaqəsi qurulmuşdur. Azərbaycan dilində olduğu kimi müasir ingilis dilində də yanaşma əlaqəsi zamanı tərəflər, sadəcə, heç bir morfoloji əlamət olmadan bir-birinə yanaşır. Məsələn, *to go home*, *an interesting question* və s.

Söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı tabelilik əlaqəsi əsas və asılı tərəflərin münasibətinə əsaslanır.

Müasir ingilis dilində yanaşma əlaqəsi zamanı sözlər qrammatik şəkilçi qəbul etmir. Məsələn: ingilis dilində *a living room* birləşməsində olduğu kimi, digər bu tipli birləşmələrdə də tərəflər, sadəcə, bir-birinə yanaşır.

Adətən dilçilikdə söz birləşmələri əsas tərəfin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə ismi (və ya substantiv), feili, atributiv, adyektiv və ya zərfi birləşmələr şəklində təsnif olunur.

Yanaşma əlaqəsi (adjoining): Müasir ingilis dili analitik qurşa malik olduğuna görə, bu dildə söz birləşmələri, əsasən, yanaşma əlaqəsi vasitəsilə formalaşır. Yanaşma əlaqəsi zəminində mövcud olan söz birləşmələrində, bir qayda olaraq, tabe söz təbedici sözdən bilavasitə ya əvvəl, ya da sonra durur:

a) *Stone wall, interesting books, a sensible suggestion, high mountains;*

b) *To sleep soundly, to go quickly, a suggestion sensible, a seat vacant* və s.

Uzlaşma əlaqəsi (Agreement): Qeyd edək ki, ingilis dilində cins kateqoriyası daha çox işləndiyinə, əksinə, hal kateqoriyası isə zəif işləndiyinə görə bu dildə uzlaşma çox məhdud şəkildə müşahidə olunur. Müasir ingilis dilində uzlaşma əlaqəsi ancaq birinci komponenti say, yaxud *this, that* işarə əvəzlilərindən biri, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan söz birləşmələrində müşahidə edilir, tabeəci söz təkdə olduqda, tabe söz təkdə, cəmdə olduqda isə cəmdə işlədilir. Məsələn:

One table - five tables;

One tree - two trees;

This house - these houses.

İdarə əlaqəsi (Government):

İdarə müasir ingilis dilində ən az işlənən sintaktik əlaqə növüdür. Bu dildə ancaq şəxs əvəzlilərinin feildən və sözönlərindən sonra obyekt halında işlənməsini idarə adlandırmaq olar, məsələn:

1) *Meet them. Call her, Invite him. Visit us.*

2) *For us, from them, at her, with me”* (15, s.229).

Müasir ingilis dilində *three black dogs* tipli birləşmələr fərqli strukturda ola bilər. Belə ki, bu birləşməni *three and black dogs* formasında da işlətmək mümkündür. Bu tipli birləşmələrdə hər iki tərəf tabe, yəni asılı tərəflər kimi çıxış edir. İngilis dilində *black dog* tipli birləşmələrdə yalnız bir sintaktik əlaqə olduğuna görə bu strukturda olan söz birləşmələri *elementar birləşmələr* kimi səciyyələndirilir (*elementary phrase*). Yəni bu tipli birləşmələr Azərbaycan dilindəki sadə quruluşlu söz birləşmələrinin tiplərinə uyğun gəlir. Ancaq *red and blue* tipli birləşmələrdə yalnız tabesizlik əlaqəsi mövcuddur. Lakin onlara əlavə söz birləşdikdə artıq həm tabesizlik, həm də tabelilik əlaqələri yaranır. Beləliklə, bu tipli birləşmələrdə sintaktik əlaqənin hər iki tipini müşahidə etmək mümkün olur. Ona görə də bu tipli birləşmələr ingilis dilində qarışıq birləşmələr kimi səciyyələndirilir (*compound phrase*).

Elementar söz birləşmələrinə aşağıdakı nümunələri göstərmək mümkündür: *politically // active / youth; teaching / English // grammar; rich / in // mineral /// oil; ready / to go // home* (bu tipli birləşmələrdə bir tabelilik münasibəti var);

men, / women / and // children; strict, / but // just /// and //// impartial (bu tipli birləşmələrdə bir tabesizlik münasibəti var).

Qarışıq söz birləşmələrinə isə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

brought / pens // and /// pencils; rich / in // coal // and/// oil (bu tipli birləşmələrdə tabelilik — tabesizlik əlaqəsi var);

dancing / and // singing /// songs; stupid / and // hard /// to deal //// with (bu tipli birləşmələrdə tabesizlik — tabelilik əlaqəsi var);

for / young /// children // to read; his // face / red // with// anger (bu tipli birləşmələrdə predikativlik — tabelilik əlaqəsi var);

a // book / for // you /// to read; admire / John // singing (bu tipli birləşmələrdə tabelilik — predikativlik əlaqəsi var) (24, s. 46).

L.S.Barxudarova “İngilis dilində sadə cümlənin strukturu” adlı monoqrafiyasında sintaktik əlaqə baxımından söz birləşmələrini 3 qrupa ayırır:

1) **Tabeli söz birləşmələri: (subordinate phrases)**. Bu tipli birləşmələrdə tabelilik əlaqəsi olur. Məsələn: *cold water; reading a book; ready to go; politically active* və s.

2) **Tabesizlik əlaqəsi olan söz birləşmələri: (co-ordinate phrases)**. Bu tipli birləşmələrdə tabesizlik əlaqəsi müşahidə olunur. Məsələn: *pens and pencils; strict but just; neither here nor there* və s.

3) **Predikativ söz birləşmələri: (Predicative phrases)**. Bu tipli birləşmələri predikativlik əlaqəsi birləşdirir. Məsələn: *for you to go; weather permitting; breakfast over* və s. (24, s. 45).

Qeyd edək ki, predikativlik əlaqəsi, əsasən, cümlədəki mübtəda və xəbərlər arasında olur. Ancaq ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində söz birləşmələrinin arasında da predikativlik əlaqəsi müşahidə olunur. Məsələn, *He stood there, his*

hands in his pockets cümləsindəki *his hands in his pockets* hissəsi söz birləşməsi formasındadır və onlar arasında predikativlik əlaqəsi var” (24, s. 40).

İngilis dilində bəzi təyini söz birləşmələrində ikiqat təyin özünü göstərir. Məsələn, *large black eyes* “iri qara gözlər” birləşməsində *böyük (large)* və *qara (black)* təyinləri *gözlər* ismini ikiqat formada təyinlərlə semantik cəhətdən yükləyir.

Əgər Azərbaycan dilində əvəzliliklərlə isimlərdən ibarət söz birləşmələrində flektiv formalar yoxdursa, ingilis dilində işarə əvəzlilikləri ilə isimlər arasında sintaktik əlaqə zamanı flektivlik müşahidə olunur. Məsələn, *this boy - these boys*. Göründüyü kimi, bu tipli birləşmələrdə kəmiyyətə görə uzlaşma daha çox müşahidə olunur.

Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələri arasında həm substantiv söz birləşmələri, həm atributiv söz birləşmələri, həm adyektiv söz birləşmələrinin fərqli strukturları işlənməkdədir.

İngilis dilində **adyektiv söz birləşmələrinə** aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *politically active, incredibly beautiful, very different, an easy one to make, a typically French* və s.

Xatırladaq ki, müasir ingilis dilində feili və substantiv söz birləşmələri ilə müqayisədə statistik cəhətdən **adyektiv söz birləşmələri** nisbətən azlıq təşkil edir. Adyektiv söz birləşmələri içərisində *worth the trouble, worth anything* tipli birləşmələr daha azdır.

İngilis dilində söz birləşmələrinin tərəfləri arasında əsasən uzlaşma (*agreement or concord*) və idarə (*government*) əlaqələri müşahidə olunur.

Müasir ingilis dilində **adverbial birləşmələr** müxtəlif konstruksiyalarda olur. Belə ki, onların formalaşmasında adverbial əvəzliliklər, isimlər və zaman bildirən sözlər, xüsusilə zərflər müstəsna rol oynayır.

Məsələn: *a minute later, rather sharply, years later, seven weeks ago* və s.

İngilis dilində adverbial söz birləşmələrinin yaranmasında zərflər və adverbial əvəzliliklər mühüm rol oynayır:

Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələrinin bir qismi də *zərf+zərf* quruluşlu söz birləşmələridir. Məsələn: *awfully quickly; so quickly; once a week; high in the air* və s.

2.2. İsmi birləşmələr

Müasir ingilis dilində *isim+isim* quruluşunda olan söz birləşməsi modeli ən çox yaygın model hesab olunur: *silver spoon, bronze medal*. Bu model həmçinin, Azərbaycan dilində də mövcuddur. Məsələn: *gümüş boyunbağı, qızıl əllər* və s. İngilis dilində söz birləşmələri iki yarımtipə bölünür. Birinci tipdə olan söz birləşməsi, əsasən, yiyəlik halda olan ilk komponentdən asılı olur.

Yiyəlik *hal + isim* söz birləşməsi modeli geniş mənada digər komponent tərəfindən dəyişdirilən bir fikri ifadə edir. Həmçinin biz bu birləşmələrin asılı tərəfində işlənən xüsusi isimləri də görə bilərik. Məsələn: *A London Bridge has spanned between the City of London and Southwark*) həmin əşyanın sinfin hansı növü olduğu haqqında məlumat bildirir. *A tennis ball* (Bu ifadədə *top* anlayışından istifadə edirik, hansı ki, tennislə oyun oynamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur). Bu birləşmələrdə birinci tərəf qrammatik cəhətdən həmişə təkdə ifadə olunsa da, semantik baxımdan cəmlik ifadə edir. Məsələn: *An apricot tree* (Bu frazada o ağac nəzərdə tutulur, harada ki, çoxlu əriklər var).

Bir sıra birləşmələr vardır ki, asılı tərəf cəmdə ifadə olunur. Bu iki yolla baş verə bilər:

1.Həmin isimlərin yalnız cəm forması var:

A savings account	a clothes shop
A customs officer	a glasses case
The arms trade	a goods department
An arts festival	the sales department”

Bu ifadələr dildə cəm formasında mövcuddur, çünki sonluqdakı suffiksin düşməsi mənə dəyişikliyinə səbəb ola bilər.

2. Birinci tərəfdə ifadə olunan isim tikintiyə istinad edirsə: *the publications act*.

Biz bu nümunədə nəşriyyatın müxtəlif növlərini nəzərdə tutduğumuz üçün cəmdə işlədirik. *İsim + isim* birləşmələrində bəzən yalnız iki yox, daha artıq sözün birləşdiyini görə bilərik. Məsələn: *Hotel building office is situated in the village of Shaki*.

İngilis dilindəki *isim + isim* birləşməsi Azərbaycan dilindəki II növ təyini söz birləşməsinə uyğun gəlir. Məsələn:

A flower garden – gül bağı;

A road sign – yol işarəsi;

An apple yard – alma bağı və s.

Müqayisədən görüldüyü kimi, tipoloji cəhətdən fərqli olan Azərbaycan və ingilis dillərində söz birləşmələrinin fərqli modelləri var. Bu sintaktik diferensiallıqlar min illər ərzində bu dillərin qrammatik strukturlarının inkişafı ilə bağlı olaraq meydana gəlmişdir:

*That was for **the golf tournament** (qolf turu). She had lost in the finals the week before (56, s.55).*

İngilis dilində insan və heyvanların bədən üzvlərini `s ilə düzəltdiyi halda, cansız isimlərin hissələrini göstərmək üçün *isim + isim* (**noun+noun**) modelindən istifadə edilir.

Müqayisə edək :

*I stopped a minute, looked round and listened, with an idea that **a horse's hoofs** might ring on the causeway again, and that a rider in a cloak, and a Gytrash-like Newfoundland dog, might be again apparent: I saw only the hedge and a pollard willow before me, rising up still and straight to meet the moonbeams; I heard only the faintest waft of wind roaming fitful among the trees round Thornfield, a mile distant; and when I glanced down in the direction of the murmur, my eye, traversing the hall-front, caught a light kindling in a window: it reminded me that I was late,*

and I hurried on (52, s.62); **A computer monitor** can be described as one of the most important tools.

İngilis dilində *isim+yyəlik hal* (**noun+genitive case**) formasında olan söz birləşmələri yaratmaq üçün zaman, məkan, məsafə anlamlı isimlərdən, göy cisimlərinin adlarını ifadə edən xüsusi isimlərdən istifadə olunur:

London`s beauty attracted a lot of tourists;

Yesterday`s meeting is very exhausting for everybody.

The sun`s shine spread all around the world.

Digər cansız isimlər, ümumişlək, gündəlik həyatda işlətdiyimiz cansız ifadələr *isim +of+isim* sözünü ilə (**noun+preposition+noun**) birləşdirilir.

The leg of the table has already broken.

The picture of the wall drew my attention because of colour.

Geniş yayılmış söz birləşməsi modellərindən biri də *sifət+isim* quruluşunda olan söz birləşməsidir. Asılı tərəfi sifət, əsas tərəfi isimlə ifadə olunan birləşmələrdə bütün mümkün əşyaların növlərinin xüsusiyyətləri ilə birlikdə bir məna kəsb etdiyini görə bilərik.

Daha bir növ olan *feil+isim* strukturlu söz birləşmələri əşya və hərəkət arasındakı əlaqələrin iki müxtəlif növünə aid olunur. *Wait a second, walk a mile* kimi birləşmələrdə ismin feil tərəfindən izah edilən hərəkətin obyektindən daha çox, hərəkətin ölçüsünü bildirdiyinin şahidi oluruq. Bu ifadə izləyicilərə və oxuculara arada mövcud olan əlaqəni anlamağa kömək edən ismin və feilin mənasını açır. Məsələn, *wait a second* birləşməsini *appoint a second* ilə müqayisə aparaq. Müqayisə nəticəsində məlum olur ki, bu iki ifadə arasındakı fərq feillərin mənasına və iki birləşmədəki əlaqələrin müxtəlif olmasına görədir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən başqa, müasir ingilis dilində **feil+zərf** (*go quickly, speak fast*), **zərf+sifət** (*incredibly beautiful, terribly cold*), **isim + sözünü+ isim**

(*the door of the house*), **sifət+ sözünü+ isim** (*afraid of dogs, famous for beer*), **feil+ sözünü + isim** (*object to work, care for child*) strukturlu birləşmələr də mövcuddur.

Bu birləşmələr arasında *isim + feil* strukturunda olan birləşmələrə nəzər salaq: Bu birləşmənin digər adı **predikativ birləşmədir**. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu barədə bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu fikirlərdən biri *isim + feil* strukturunda söz birləşməsinin mövcud olmasıdır. Belə ki, bu birləşmənin digər birləşmələrdən fərqlənmədiyini iddia edənlər var. Digər bir fikrə əsasən, *isim+feil* quruluşunda söz birləşməsi yoxdur, çünki *isim+ feil* strukturunda olan birləşmədə bir söz birləşməsindən daha çox özündə cümlə anlayışını təşkil edir. Əgər biz bu birləşməni cümlə kimi götürsək, biz onu artıq cümlə səviyyəsində tədqiq etməli olacağıq və cümlə səviyyəsində araşdırdığımız söz birləşməsi səviyyəsindəki təhlilə təsir etməyəcək. Zidd bir fikir olaraq, bu birləşməni söz birləşməsi kimi qəbul etsək, komponentlərin hər biri qarşılıqlı şəkildə əlaqəsinə icazə verəcək, eyni zamanda paradigmaya uyğun olaraq istənilən yolla dəyişilə biləcək.

Misal üçün, *a woman runs*. Birinci komponentdə *woman* sayə, əsasən, cəmlənə bilər, ikinci tərəf isə öz növbəsində feilin növünə, şəklinə, zamanına uyğun şəkildə dəyişilə biləcək. *A woman runs, women run, women are running, a woman has run, women have run* – bütün bu nümunələrdə eyni ismin bütün variantlarıdır, eyni qayda *woman* və *women* sözləri üçün də keçərlidir, çünki eyni ismin formalarıdır. *Runs, run, has run* və s. kimi feillər eyni feilin müxtəlif formalarıdır. Cümlə səviyyəsində olan ifadələr müxtəlifdir. *A woman runs* – ifadəsini cümlə kimi götürsək, *women have been running* cümləsi ilə bir səviyyədə olmadığını görə bilərik.

Söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı qrammatik əlaqə tabelilik əlaqəsi şəklində qurulur. Belə ki, söz birləşməsinin tərəfləri arasında yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələri müşahidə olunur.

İngilis dilində ən sadə ismi söz birləşmələri artikl və əsas hissədən ibarətdir. Əsas hissə 2 yolla dəyişdirilə bilər:

Premodifikasiya – Premodifikasiyalı birləşmələrdə əsas, vacib fakt isimdən öncə işlənir. Bu cür birləşmələrdə adətən, birinci tərəf sifətlə ifadə olunur: *a very nice idea, some hard questions* və s. Bu cür birləşmələrin digər formaları da mövcuddur: birinci tərəfi feili sifət (*a tiring day, bored people*), 3) isim (*hi`s decision, my great garden*), 4) yiyəlik hal (*The Hajiyevs`life style, the hall of place*), 5) zərf və ya zərf birləşməsi (*round-the-corner service*) və ya 6) cümlə (*this -is -I call it – home*) ilə ifadə oluna bilər.

I nümunə :

*Oh! he understood that for the **humble** soul of the Russian peasant, worn out by grief and toil, and still morwe by the **everlasting** injustice and **everlasting** sin, his own and the world`s, it was **the greatest** need and comfort to find someone or something holy to fall down before and orship (55, s.54).*

II nümunə :

*If personality is an **unbroken** series of successful gestures, then there was something gorgeous about him, some **heightened** sensitivity to the promises of life, as if he were related to one of those intricate machines that register earthquakes ten thousand miles away (56, s.3).*

III nümunə:

*I took the axe and smashed in the door. I beat it and hacked it considerable a-doing it. I fetched the pig in, and took him back nearly to the table and hacked into **his throat** with the axe, and laid him down on the ground to bleed (72, s.42).*

IV nümunə:

*That cry had startled him. He remembered that it was Ratchett who had the next compartment. He got out of bed and opened the door just as the Wagon Lit conductor came hurrying along the corridor and knocked on **Ratchett`s door** (53, s.39).*

Postmodifikasiyalı birləşmələr: Bu tipli birləşmələr fərqli nitq hissələri ilə bir əsas ismin kombinasiyasından yaranır. Belə birləşmələrdə əvvəl əsas tərəf kimi

çıxış edən isim gəlir, sonra isə asılı tərəfi ifadə edən sözlər işlənir. Bu birləşmələr sözünündən (*the yard in the front of house, the car outside the door*), təsriflənməyən feillərdən (*the man applauding the guests, the letter written by my aunt*), təsriflənən feillərdən və yaxud da nisbi budaq cümlələrindən (*the newspapers that attract so many people, the boy who sits on the bench all day long*) ibarət ola bilər. Hətta bu birləşmələr, bəzən zərf və ya sifətdən (*the streets for ward, something interesting, water drinkable*) ibarət ola bilər. Nümunərə nəzər salaq:

*It was merely **the name we gave to our mistakes**. Men had, as a rule, regarded it as a mode of warning, had claimed for it ... (72, s.59);*

*Across the courtesy bay the **white palaces of fashionable East Egg glittered** along the water, and the history of the summer really begins on the evening I drove over there to have dinner with the Tom Buchanans (56, s.7).*

Bunlardan əlavə, biz bu mövzudan danışarkən müəyyənədicilərin (determiners) ismi birləşmələrdə nə qədər əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etməliyik. Müəyyənədicilər üç formada işləyə bilər: öndə, sonda, ortada. Müəyyənədicilər dedikdə biz, artiklləri, əvəzlilikləri, təyinediciləri, sayları nəzərdə tuturuq. Öndə istifadə olunan müəyyənədicilərə *all*, sonda işləyənlərə *the, this, that, some, every, each*, ortada işləyənlərə isə *two, many, much, little, few* tipli sözləri nümunə göstərə bilərik. Misal: *All the two girls have decided to go home early.*

Müasir ingilis dilində ismi birləşmələrdə ən əsas məqamlardan biri də isimlərin qarşısında işləyən sifətlərin iştirak etmə ardıcılığıdır. Belə ki, ingilis dilində ismi birləşmələrin tərkibində ilk növbədə miqdar (number), daha sonra rəy (opinion), ölçü (size), yaş (age), forma (shape), rəng (colour), canlıdırsa, mənşə (origin), cansızlar üçün isə material (material) və ən sonda isə məqsəd (purpose) məzmununa malik sifətlərin ardıcıl işləndiyini görə bilərik. Məsələn: *four beautiful big tables; an amazing Turkish movie; an incredible tan and purple building; a big triangle old clock; nice young Russian girls* və s.

2.3. Feili birləşmələr

Adətən, dilçilikdə feili birləşmələr *tərkiblər* də adlandırılır. Feili birləşmələr üç yerə bölünür:

- 1) Məsdər tərkibləri;
- 2) Feili sifət tərkibləri;
- 3) Feili bağlama tərkibləri.

Feillər ingilis dilində qəbul etdikləri və birlikdə mövcud olduqları işarələrin növləri ilə fərqləndirilir. Sadə feili birləşmələr feili birləşmənin əsas feili rolunda çıxış edən leksik feildən və eyni zamanda modallıq, növ, şəkil bildirən, ən az sifir və ən çox dörd köməkçi feilin iştirakından ibarət ola bilər. Mürəkkəb feili birləşmələr isə ikidən çox müstəqil sözün birləşməsindən yaranır.

Adətən, ingilis dilçiliyində feili birləşmələr təsriflənən və təriflənməyən olaraq iki yerə bölünür. **Təsriflənən (finite verbs)** feili birləşmələr uyğun olan yerdə zaman və uzlaşma bildirir və onların mübtədası var, əgər mübtəda əvəzliliklə ifadə olunubsa, o, heç vaxt mübtəda rolunda ola bilməz. Məsələn: *Their feet **fell** heavily on the trail, jarring their bodies and doubling the fatigue of a day's travel* (63, s.48).

Təsriflənməyən feili birləşmələr (non - finite verbs) isə heç vaxt zaman və uzlaşma ifadə etmir. Bu xüsusiyyət eyni ilə, Azərbaycan dilində feil bölməsindəki təsriflənməyən feillərlə oxşarlıq təşkil edir. Nümunələrə nəzər salmaq:

*She announced her condition by a long, **heart breaking** wolf howl that sent every dog **bristling** with fear, then sprang straight for Buck* (63, s.33);

*Darya Alexandrovna peeped out in front, and was delighted when she recognized in the gray hat and gray coat the familiar figure of Levin **walking to meet them*** (63, s.32).

Yuxarıdakı qeyd etdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, bu birləşmələrdə əsas tərəf zamana və şəxsə görə dəyişə bilmir.

Təsriflənən feili birləşmələr. Ən sadə təsriflənən feili birləşmələr leksik feildən ibarət olur (**lexical verb**). Məsələn, *The girls discussed* - cümləsindəki *discussed* feili leksik feildir və eyni zamanda feili birləşmənin əsas tərəfidir. *Aisha goes to the university* - cümləsində *goes* feili həm leksik feil, eyni zamanda feili birləşmənin əsas feili, tamamlanmış feili birləşmədir. Zaman - İlk növbədə bir sual meydana çıxır ki, zaman nə mənə verir? Biz cümlələrdə feil formalarına baxaraq müxtəlif vaxtlarda baş vermiş fikirləri və ya hadisələr haqqında mühakimə yürüdə bilirik. Yuxarıdakı verilmiş nümunələrdəki cümlələrdə artıq qızların müzakirə etdiklərinin keçmişdə olduğunu, Aişənin isə universitetə getməsinin hələ də davam etməsini görürük. Zaman feili birləşmələrin əsas feilinin işarə sistemi hesab olunur ki, biz bununla hadisənin keçmiş və ya indiki-gələcək zamanda cərəyan etdiyini bilirik.

İngilis dilində ənənəvi olaraq, iki əsas zaman daha çox işlənir: indiki zaman və keçmiş zaman. Nümunələrə nəzər salaq:

1. *Yes, he is rather cocky, Wendy **admitted** with regret. Her mother **had been** questioning her* (68, s.56);

*Sergey Ivanovitch **had** long ago **finished** dinner, and **was drinking** iced lemon and water in his own room, looking through the reviews and papers which he **had** only just **received** by post, when Levin **rushed** into the room, talking merrily, with his wet and **matted** hair sticking to his forehead, and his back and chest grimed and moist* (64, s.425).

2. *Wendy, **look** at the turtles burying their eggs in the sand.*

*I say, John, I **see** your flamingo with the broken leg.*

***Look**, Michael, there's your cave.*

John, what's that in the brushwood? (68, s.56);

My, what a beauty! as white as sugar, said one, admiring Tanitchka, and shaking her head; but thin...

*Yes, she **has been** ill.*

*And so **they've been bathing** you too," said another to the baby.*

*No; **he's** only three months old," answered Darya Alexandrovna with pride.*

*You **don't** say so!*

*And **have** you any children?*

I've had four; I've two living — a boy and a girl. I weaned her last carnival (63, s.439)".

Uzlaşma- Əgər feil indiki zamandadırsa, bu zaman mübtəda da üçüncü şəxsdə feillə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşacaq. Belə ki, ingilis dilinin feil bölməsindən bildiyimiz kimi, feillərə üçüncü şəxsə sonluqlarına –s sonluğu əlavə edilir. Məsələn: *Because he is treasurer and manager of the establishment.*

*Then this house **does** not belong to that tall lady who wears a watch, and who said we were to have some bread and cheese? (52, s.79);*

*Infirmity! said Elinor, **do** you **call** Colonel Brandon infirm? I can easily suppose that his age may appear much greater to you than to my mother; but you can hardly deceive yourself as to his **having** the use of his limbs! (63, s.54).*

Biz *be* feili haqqında bunu qeyd edə bilərik ki, bu feil qaydasızdır və digər feillərə nisbətən çoxlu uzlaşma formaları vardır (*am, is, are // was, were // shall, will be*). Misal üçün :

*"Do you know that," said Darya Alexandrovna, "I **am** awfully, awfully sorry for her. You suffer only from pride" (62, s.446); Bu cümlədə "to be" feilinin indiki zamanda 1-ci şəxsin təkində *am* formasını qəbul etdiyini görürük.*

***Is** he a good man?*

*He **is** a clergyman, and **is** said to do a great deal of good (52, s.79).* - İngilis dilində üçüncü şəxs üçün *be* feilinin *is* formasından istifadə olunur. Digər qalan şəxs-

lərdə isə (2-ci şəxsin tək və cəm formaları) üçün **are** formasından istifadə edilir. Aşağıda verdiyimiz nümunələrdə təsriflənən feillərdən biri olan “be” – nin digər feillərlə əlaqəsini görə bilərik:

*Who **are** you? How dare you? Go away,' she cried.*

*You **are** to get up, Tink,' Nibs called, 'and take Wendy on a journey.*

Keçmiş zamanda isə “be” feilindən başqa digər feillərdə uzlaşma mövcud deyil. Keçmiş zamanda 1-ci şəxs və 3-cü şəxsin tək mübtədasında uzlaşma *was*, 2-ci şəxsin tək forması və cəm mübtədasında isə uzlaşmada “be” feilinin *were* formasından istifadə olunur:

*Once or twice in the daytime I thought I saw the Pico of Teneriffe, being the high top of the Mountain Teneriffe in the Canaries, and had a great mind to venture out, in hopes of reaching thither; but having tried twice, I **was** forced in again by contrary winds, the sea also going too high for my little vessel; so, I resolved to pursue my first design, and keep along the shore (54, s.40);*

*She **was** certain, with a marked coldness. "I should explain," he added, "what I **was** really too cold and fatigued to do before, that I am an experimental investigator (64, s.6); The words **were** still on his lips, when an arm came round his neck, his back felt a knee, and he was sprawling backward (69, s.80).* Bu cümlələrdə “be” feili mübtədaya uyğun olaraq uzlaşıb. Digər nümunələrə nəzər salaq:

*His brother Sergey Ivanovitch **advised** him to read the theological works of Homiakov. Levin **read** the second volume of Homiakov's works, and in spite of the elegant, epigrammatic, argumentative style which at first **repelled** him, he **was impressed** by the doctrine of the church he **found** in them (63, s.1256); For about three years I **heard** little of him; but on the decease of the incumbent of the living which **had been designed** for him, he **applied** to me again by letter for the presentation (52, s.141).* “Be” feilindən fərqli olaraq keçmiş zamanda işlənmiş **advised**, **shone**, **heard**, **rose**, **applied** kimi bir sıra feillərdə isə uzlaşma funksiyası yoxdur. Keçmiş zamanda

biz təkdə və ya cəmdə olan mübtədə üçün müvafiq olaraq fərqli formadan, sadəcə, “be” feilindən istifadə edə bilərik (*was, were*).

Müasir ingilis dilində mövcud olan feili birləşmələrin böyük bir qismi *zərf* + *feil* quruluşundadır. Məsələn, *speak* feilinin iştirakı ilə aşağıdakı feili birləşmələr məhz feillə müxtəlif zərflərin birləşməsindən yaranmışdır:

speak quietly – “yavaş danışmaq”;

speak softly – “yumşaq danışmaq”;

speak quickly – “cəld danışmaq”;

speak slowly – “asta-asta danışmaq”;

Əgər *speak* feilinin ifadə etdiyi söyləmin məzmununu vurğulamaq lazımdırsa, aşağıdakı ifadələrdən istifadə olunur:

speak frankly “doğru danışmaq”;

speak openly “açıq danışmaq”;

speak candidly “açıqcasına danışmaq”.”

Əgər söyləmin digər insan qarşısında effektiv olmağını məqsəd qoymuşuqsa, o zaman aşağıdakı zərflərin köməyindən istifadə edilir:

speak eloquently – “gözəl danışmaq, həqiqəti danışmaq”;

speak glowingly – “ehtirasla danışmaq”;

speak movingly – “təsirli danışmaq”;

Beləliklə, müasir ingilis dilində əsas tərəfi feil olan birləşmələrin bir qismində yalnız bir feil tətbiq olunsada, həmin feilin kombinasiyasına cəlb edilən müxtəlif zərflər fərqli semantikalı birləşmələrin yaranmasına şərait yaradır.

Müasir ingilis dilində bir çox söz birləşməsi sözlülərinin və zərflərin köməyi ilə formalaşır:

take off “soyunmaq”;

go on “davam etmək”;

spell out “çətin oxumaq”;

look for “axtarmaq”.

Müasir ingilis dilində işlənən feili birləşmələrin əksəriyyətinin təşəkkülündə sözlüləri mühüm rol oynayır: *come in, shut up* və s.

Müasir ingilis dilində feili birləşmələrin təşəkkülündə aşağıdakı komponentlər də çıxış edir. Onlardan biri *it's worth + feil* və *it seems/would seem that* kombinasiyalarıdır.

Müasir ingilis dilində bir çox feili söz birləşmələri aşağıdakı konstruksiyalardan da yararılır:

it's worth +V +ing:

it's worth emphasizing – “bunu qeyd etməyə dəyər”;

it's worth asking – “bunu soruşmağa dəyər”;

it's worth remembering – “bunu xatırlamağa dəyər”.

it seems / would seem that:

It seems that he doesn't even recognize me – “görünür ki, o, mənə hələ də tanımır”.

İngilis dilində feili birləşmələrin bir qismi *feil+isim* kombinasiyasından yararılır:

wash the dishes – “qabları yumaq”;

rent a car – “maşın icarəyə vermək”;

make the bed – “yatağı hazırlamaq”;

Müasir ingilis dilində feili birləşmələrin bir qismi fərqli frazaların birləşməsindən yararılır. Məsələn:

tidy up my room – “mənim otağımı yığışdırmaq”;

travel around the world – “dünya səyahətinə çıxmaq”;

go out for a walk – “gəzintiyə çıxmaq”;

İngilis dilində feili birləşmələrin bir qismi *feil+ sifət* kombinasiyasından əmələ gəlmişdir. Məsələn,

get angry “əsəbiləşmək”;

get bored “darıxmaq”;

get married “evlənmək” və s.

Müasir ingilis dilində bir çox sabit feili birləşmələr *have, make, get* sözlərinin köməyi ilə formalaşır.

Qeyd etməliyik ki, müasir ingilis dilində *do* feili bir çox sabit söz birləşmələrini əmələ gətirir:

do the cleaning – “təmizlik işləri aparmaq”;

do homework – “ev işlərini icra etmək”;

do the housework – “ev işlərini görmək”;

do the shopping – “bazarlıq etmək”;

do work – “iş görmək”;

do the cooking – “yemək hazırlamaq”;

do the laundry – “yumaq (pal-paltar)”;

do the dishes – “qabları yumaq”;

do something – “nə isə etmək”;

do nothing – “heç nə etməmək”;

do a favour – “yaxşılıq etmək”;

do gardening – “bağ işləri ilə məşğul olmaq”;

do a puzzle – “krossvord etmək”;

do the exercise – “idman tapşırıqları icra etmək”;

do the washing up – “qabları yumaq”;

do well – “yaxşı eləmək”;

do business – “bizneslə məşğul olmaq”;

do one best – “əlindən gələni etmək”;

do harm – “ziyan vurmaq”.

Müasir ingilis dilində bəzi sözlər vardır ki, onlar feili birləşmələrin təşəkkülündə çox aktiv rol oynayır. Onlardan biri də *make* feilidir.

Aşağıdakı frazalara nəzər salmaq:

make a mistake – “səhv etmək”;

make some progress – “uğur əldə etmək”;

make a mess – “mübahisə etmək”;

make trouble – “problem yaratmaq”;

make peace – “sülh bağlamaq”;

make plans – “planlar qurmaq”;

make arrangements – “təşkil etmək”;

make a telephone call – “telefon zəngi çalmaq”;

make deal – “sözləşmək, razılığa gəlmək”;

make an effort – “cəhd etmək”;

make an excuse – “bəhanə etmək” ;

make a noise – “səs-küy yaratmaq”;

make trouble – “problem yaratmaq”;

make an offer – “təklif etmək”;

make a suggestion – “təklif etmək”;

make a speech – “nitq söyləmək”;

make a decision – “qərar qəbul etmək”;

make the bed – “yatağı yığışdırmaq”;

make money – “pul qazanmaq”;

make a fortune – “varlanmaq”;

make a profit – “gəlir əldə etmək”;

make friends – “dostlaşmaq”;

make a meal – “yemək hazırlamaq”;

make choice – “seçim etmək”.”

Müasir ingilis dilində *to get* feilinin köməyi ilə aşağıdakı feili birləşmələr yaranmışdır:

- get a salary* – “maaş almaq”;
- get fit* – “formada olmaq”;
- get on well with* – “yola getmək”;
- get to work* – “işə çatmaq”;
- get angry* – “əsəbiləşmək, qəzəblənmək”;
- get divorced* – “boşanmaq”;
- get lost* – “itmək”;
- get worse* – “pisləşmək”;
- get a job* – “iş almaq”;
- get home* – “evə keçmək”;
- get older* – “qocalmaq”;

Müasir ingilis dilində *to have* feilinin köməyi ilə aşağıdakı söz birləşmələri düzəlmişdir:

- have a lesson* — “dərs keçmək” (dərsi olmaq);
- have mercy* — “mərhəmət göstərmək”;
- have a try* — “cəhd etmək”;
- have a walk* — “gəzintiyə çıxmaq”;
- have an accident* — “qəzaya düşmək”;
- have a smoke* — “siqaret çəkmək”;
- have a word* — “söz vermək”;
- have a pity* — “təəssüf hissi keçirmək, yazığı gəlmək”;
- have a holiday* — “məzuniyyəti olmaq, məzuniyyətə çıxmaq”;
- have a shower* — “duş qəbul etmək”;
- have a game of tennis* — “tennis oynamaq”;
- have a bath* — “vanna qəbul etmək”;

have a sweet tooth — “şirniyyat sevmək”;
have a headache — “başı ağrımaq”;
have an ax to grind — “tez-tez şikayətlənmək”;
have a nice day — “görüşənə qədər”;
have breakfast — “səhər yeməyi yemək”;
have tea — “çay içmək”;
have a good day – “yaxşı gün keçirmək”;
have smb. on the phone — “kiminləsə telefonla danışmaq”;
have eyes only for smb. — “kiməsə göz qoymaq”;
have a question out with smb. — “hər hansı bir məsələni kiminləsə həll etmək”;
have a close call — “təhlükəyə yaxın olmaq”;
have a familiar ring — “tanış gəlmək”;
have a heart of gold — “ürəyi qızıldan olmaq”;
have a green thumb – “bağçılıqda yaxşı olmaq”;
have a heart – “ürəyi olmaq”;
have a one-track mind – “bir şey haqqında fikirləşmək”;
have a big mouth — “qeybətçil olmaq”;
have a brush with something — “qısa əlaqəsi olmaq”;
və s.”

Yuxarıdakı faktlar sübut edir ki, müasir ingilis dilində *have, do, get, make* tipli nüvə semantikalı feillər müxtəlif semantikalı söz birləşmələrinin yaranmasında aktiv rol oynayır.

III FƏSİL

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

3.1. Xarici dillərin tədrisində istifadə olunan metodlar

Müasir dövrdə tədrisdə tətbiq olunan metodlar interaktiv təlim texnologiyalarına əsaslanır. Xarici dillərin tədrisində də innovativ metodların tətbiqi zamanın tələbidir. Çünki innovativ tədris metodları xarici dillərin mənimsədilməsi prosesini gücləndirir. Hal-hazırda Azərbaycanda tətbiq olunan təlim metodları da qlobal təhsilin bir çox elementlərini özündə ehtiva edir.

Müasir təlimdə motivasiya mühüm komponentlərdən biridir. Müasir təhsildə elektron resurslardan kifayət qədər geniş şəkildə istifadə olunur. İKT-nin imkanlarından lazımcınca faydalanmaq xarici dillərin tədrisi zamanı da mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir. Müasir təhsilin əsas prioritetlərindən biri ilk növbədə şagirdlərdə motivasiyanın yaradılmasıdır. Məhz motivasiya şagirdlərdə yeni təlim metodlarının mənimsənilməsinə yardım edir

Xarici dilin tədrisi müasir təhsil innovasiyalarını, müasir tədris metodologiyasını mütləq nəzərə almalıdır. Çünki xarici dil ana dilindən fərqli olaraq fərqli dil mühitini təmsil edir. Doğrudur, ana dilin tədrisi ilə xarici dilin tədrisində ortaq xüsusiyyətlər mövcuddur. Dilləri ümumi qanunauyğunluqlar birləşdirir. Ancaq xarici dilin tədrisi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Çünki ana dilindən fərqli olaraq, əcnəbi dil öyrənilərkən mənimsənilən əcnəbi dilin linqvistik özəllikləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Müasir dövrdə xarici dillərin öyrənilməsi zamanı nəzəriyyədən praktikaya prinsipi əsas götürülür. Hal-hazırda dünyada ingilis dilinin tədrisində *Frank metodu*, *Rozet Stoun metodu*, *Keys -stadi* və digər innovativ metodlardan geniş istifadə olunur (47, s. 13).

Müasir ingilis dilinin tədrisində bir sıra metodlardan istifadə olunur. Belə metodlardan biri də Tapşırıq-əsaslı təlim və ya öyrənmədir. Bu metodda tapşırıqlar və ya çalışmalar öyrənmə prosesin mərkəzində baş tutur. Belə bir fikir var ki, əgər şagirdlər tapşırığı bitirməyə və ya həll etməyə, eyni zamanda dil formalarına diqqətlərini cəmləyirsə, o zaman onlar dili öyrənməyə sövq olunacaqlar. Dil strukturunun və ya dil funksiyasının öyrənilməsi əvəzinə, şagirdlərə həll etməsi üçün, icra etməsi üçün problem ya hər hansı bir çalışma təqdim edilməlidir.

Müasir dövrdə dünya ölkələrində ingilis dilinin innovativ tədrisi üçün ən mühüm mənbələrdən biri internet texnologiyalarından istifadədir.

Bir çox xarici, ingilis və amerikalı tədqiqatçıların söz birləşməsinin quruluşuna dair hazırladıqları elmi işlərdə “*phrase*”, “*word combinations*” və b. oxşar terminlər geniş formada istifadə edilsə belə, bu terminlərdən birini əsas termin kimi istifadə etmək düzgün deyil. Buna səbəb isə onların hər birinin söz birləşməsi anlayışını ehtiva etməsidir. Bizim fikrimizcə, bu, linqvistik baxımdan düzgün hesab edilə bilməz. Lakin “*phrase*” termini digər terminlərə nəzərən daha çox istifadə olunur. Ancaq bilməliyik ki, nəzəriyyənin təhlili baş tutsa belə, yarana biləcək problem və üzə çıxan səhvlərin xarakteristikasını və bu səhvlərin səbəblərini müəyyən etmək mümkünsüz olacaq. Həmçinin, bu üsulla olduqca səmərəli təlim metodlarını hazırlamaq və qoyulmuş məqsədlərə nail ola bilmək mümkün deyil. Səhvlərin hansı səbəbdən yarandığını tapmaq və bunun nəzdində təlim sistemini formalaşdırmaq üçün biz ingiliscə və azərbaycanca bir neçə sərbəst növ söz birləşmələri strukturlarını müqayisəli şəkildə təhlil etməyə cəhd göstərdik.

Son dövrlərdə kompüter texnologiyalarından məhsuldar şəkildə istifadə xarici dilin mənimsənilməsinə müsbət təsir edir

Tədris olunan ingilis dili və şagirdlərin ana dili olan Azərbaycan dilində sərbəst növlü söz birləşmələrini müqayisəli şəkildə təhlil edilən və edilmə ehtimalı mövcud olan səhvlərin mexanizmini tapmaq və nəticədə, onların maksimal həddə qarşısını almağa

şərait yaradır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ad çəkilən müqayisəli təhlil metodu sırf metodik məqsədlər vasitəsilə reallaşdırılır və linqvistik xarakterli olub, özlüyündə heç də bitkinlik yaxud dolğunluq və mükəmməllik daşımır.

Müxtəlif tədqiqatçılar sözlərin birləşməsi məsələsi ilə müqayisəli formada məşğul olaraq, hər iki dildə söz birləşmələrin xarakteristikası ilə bağlı olduqca vacib fərqlərin mövcudluğundan bəhs edirlər. Birinci növbədə, deyə bilərik ki, müqayisə olunan dillər başqa-başqa dil ailələrinə mənsubdurlar.

Müasir dövrdə virtual imkanlardan istifadə ilə əcnəbi dillərin öyrənilməsi müsbət nəticələr verir. Belə ki, internet texnologiyalarının bilavasitə köməyi ilə xarici dillərin tədrisi çox asanlaşmışdır. Bu prosesdə individual (yəni fərdi) yanaşmadan başlamış, qrup məşğələlərinə qədər müasir dövrün yaratdığı texnoloji imkanlardan yararlanmaq mümkündür. Qeyd edək ki, hal-hazırda dil tədrisində müxtəlif nəzəriyyələrə istinad edilir. Belə nəzəriyyələrdən biri də zəkalar nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin banisi Amerikan psixoloqu Hovard Qardnerdir (57, s.13). Bu nəzəriyyəyə görə, insan psixologiyası eyni zamanda bir çox zəkalar sistemə sahibdir. Həmin nəzəriyyəyə görə, bütün insanlarda mövcud olan zəkalar fərqli xüsusiyyətlərə malikdir və insanlar səkkizə yaxın zəkaya sahibdir. Həmin zəkalar içərisində ən aktiv olanı dil (lingvistik) zəkasıdır. Məhz bu nəzəriyyəyə görə, əcnəbi dil öyrənərkən insanlar dil zəkasını inkişaf etdirməlidirlər.

3.2. Söz birləşmələrinin tədrisində kommunikativ və interaktiv metodların istifadə olunması

Müasir interaktiv metodlar kompüter texnologiyalarının tədrisini aktual edir. İKT-nin müasir imkanlarından istifadə etməklə dərs prosesini xeyli aktivləşdirmək, şagirdlərin dərslərə cəlb olunmasını fəallaşdırmaq mümkündür. Son dövrlərin tədris metodları şagirdlərin intellektinin inkişaf etdirilməsinə yönəlik tədbirlərin artırılmasını zəruri edir.

Fəal tədris prosesində müəllim dominant rolunu ənənəvi təhsildən fərqli olaraq zəiflədir, şagirdlər şəxsiyyətyönümlü istiqamətdə təhsilə cəlb olunur.

Müəllimin mövqeyi –“bələdçi” (fasilitator), “aparıcı” (“istiqamət verən”) mövqeyidir. Fəal təlim prosesində şagirdləri biliklərə aparan yolda müəllimin bir bələdçi kimi əsas funksiyası, təyinedici rolu fasilitasiya (ingiliscə, facilitation - əlverişli şərait yaratma) adlanır (19, s.15).

Fəal dərs interaktiv tədrisin əsas mahiyyətini təşkil edir. Müasir təhsil metodları, ilk növbədə uşaq psixologiyasını nəzərə alır, şagirdlərin didaktik materialları mənimsəmə keyfiyyətlərinə əsaslanır, texniki imkanların xarici dil tədrisindəki rolunu optimallaşdırır.

Müxtəlif tədqiqatçılar sözlərin birləşməsi məsələsi ilə müqayisəli formada məşğul olaraq, hər iki dildə söz birləşmələrin xarakteristikası ilə bağlı olduqca vacib fərqlərin mövcudluğundan bəhs edirlər. Birinci növbədə, deyə bilərik ki, müqayisə olunan dillər başqa-başqa dil ailələrinə mənsubdurlar. Hər iki dildə reallaşdırdığımız feili birləşmələrin müqayisə edilərək təhlil olunması prosesi, özlüyündə məktəbli şagirdlərin yol verdiyi klassik səhvləri və onun nədən qaynaqlandığını tapmaq, eləcə də, onun nəzdində təlim sisteminin reallaşdırılması məqsədini daşıyır.

Sərbəst söz birləşmələrinin dil öyrənmək üçün mühüm bir vasitə olduğu sübut olunmuş və bir çox tədqiqatçılar tərəfindən ikinci dil öyrənmək istəyənlər üçün sərbəst söz birləşmələrinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Sərbəst söz birləşmələrinin öyrənilməsinin ana dili ingilis dili olanlar üçün qarşılıqlı əlaqələr baxımından inkişaf mərkəzi hesab olunan bir dil vahidi olduğu və ana dili ingilis dili olanlarla xarici dil öyrənmək istəyənlərin arasında fərq qoymağa kömək edən əsas amil olduğu deyilmişdir. Sərbəst söz birləşmələrinin işlənmə yerlərini bilən və ana dili ingilis dili olan insanların instinkt kimi qulağa təbii gələn nitq zamanı hansı sözlərdən necə söz birləşmələri düzəldəcəklərini və hansı sözlərin sərbəst söz birləşmələri yaratmayacağını bildikləri halda, ingilis dilini sonradan öyrənən başqa millətlərə məxsus olan xalqlar bu dillə çox təmasda

olmadıqları və bu dilə daha az məruz qaldıqları üçün sözləri necə istifadə ediləcəklərini yaxşı bilmirlər. Eyni zamanda, sərbəst söz birləşmələrinin necə istifadə ediləcəyini bilməyin yazı prosesində axıcılıq yaratması danışıqda yaratdığı axıcılıq ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəli olduğu düşünülür. Bu təbii ki, heyrləniləcək bir hadisə deyil, çünki sərbəst söz birləşmələri ağıldan bir dəfə çıxan, hazır qəlibə çevrilmiş çoxsözlü ifadələrdir.

Bundan əlavə, Makkarti və Makundan sərbəst söz birləşmələri ilə bağlı biliklərinin azlığını xarici dil öyrənənlər arasında xarici vətəndaşlıq hissini qabardan mühüm faktlardan biri hesab edirlər. Sərbəst söz birləşmələri biliklərinin azlığı eyni zamanda daha çox danışıq dilində səhvlərin səbəbi olaraq görülür. Qısacası, insanın dil biliyindəki sərbəst söz birləşmələrinin istifadəsinin azlığı və ya əksikliyi həmin şəxsin xarici dil inkişafı səviyyəsinin aşağı olduğuun göstəricisidir. Müəllimlər və tədris proqramı tərtibatçıları sərbəst söz birləşmələrinin əhəmiyyətinə görə ingilis dilinin tədris proqramına inteqrasiya etməlidirlər. Həmin ideya bir çox dilçi alimlər tərəfindən irəli sürülmüşdür” (65, s.105).

Sərbəst söz birləşmələrinin dil tədris planına daxil edilməsinə ehtiyac, ingilis dilini xarici dil/ikinci dil kimi öyrənənlərin sərbəst söz birləşmələrindən istifadə edərkən yol verdiyi ümumi səhvlər ilə daha da artır. Yan söz birləşmələrin istifadəsində ən çox buraxılan iki səhvin olduğuna diqqət çəkmişdir. Təxminən 50%-lik hissə təşkil edən feili və ismi birləşmələrdə yaranan səhvlər yalnız eyni leksik birləşmələr ilə müqayisə edildiyi zaman üzə çıxır, 25% səhvlər isə sifət və ismin uyğunlaşmasına özünü göstərir. Yanın kəşflərini dəstəkləyərkən, Saudin feil və isim, sifət və ismin səhvlərinin şagirdlər tərəfindən istifadə edilən bütün uyğunlaşma növlərindəki ümumi səhvlərlə müqayisədə 43% və 15% olduğunu göstərir. Bundan əlavə, üçüncü və dördüncü növ səhvlərin feil və sözünü, feil və sifətin uyğunlaşmasında olduğu vurğulanır. Bu dörd ünsiyyət növünü öyrənənlər “*answer the telephone*” (“telefona cavab vermək”) yerinə səhvən “*receive*

the telephone (telefonu qəbul etmək)” - deyirlər. Bunun kimi bir neçə nümunə mövcuddur:

- *Cover my nose – burnumu ört (bury my nose);*
- *Take advantage of – yararlanmaq (make advantage of);*
- *Take medicine – dərman iç (eat medicine);*

Bir çox araşdırmalar ingilis dilini xarici dil, yəni ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənənlərin sərbəst söz birləşmələrin istifadəsində hansı səhvləri etdiyini və ya öyrənənlərə xas dil bacarıqlarının, yəni yazma, danışma, danışmaq axıcılığının TOEFL (Test of English as a Foreign Language - Xarici dil qismində İngilis dili Testi) və ya TOEİC (Test of English for International Communication – Beynəlxalq Kommunikasiya üçün İngilis dili Testi) üzrə hansı səviyyədə olduğunu göstərirdi. Sərbəst söz birləşmələrinin necə tədris olunması və ya necə asan yolla öyrədilməsinə əsaslanan araşdırmalar hələ də azlıq təşkil edir. Ancaq belə bir araşdırma mütləq şəkildə şagirdlərə daha çox faydalı olacaq və müəllimlərə daha yararlı biliklər verəcəkdir.

Ümumiyyətlə, sərbəst söz birləşmələrinin mənimsədilməsi və tətbiqi əcnəbi dillərin öyrənilməsində, o cümlədən ingilis dilinin tədrisində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İndiyə qədər həmin dil bacarığını şagirdlərə mənimsətmək üçün 3 əsas tədris metodu tətbiq olunmuşdur:

- 1) Focus on Meaning (FoM) - Mənaya fokuslanmaq;
- 2) Focus on Form (FoF) - Formaya fokuslanmaq;
- 3) Focus on Forms (FoFs) - Formalara fokuslanmaq;

Fom – hər yaşdan olan insanlara xarici dili öyrənmə obyektini deyil, bir ünsiyyət vasitəsi olaraq təcrübə etməyi və onu ən yaxşı şəkildə öyrənməyi təklif edir. FoM, dilin ayrı-ayrı hissələrinə az və ya heç vaxt sərf edilmədiyini vurğulayır. Bunun yerinə maraqlı dairələri, təbii yanaşmanın öyrənmə tərzində göstərildiyi kimi, anlaşılıqlı girişlərə və real həyatda ola biləcək vəziyyətlərə məruz qalmışdır. Bu təlimatın təbii olaraq L2 (second Language- ikinci dil) öyrənməsinə fokuslandığı bilinməkdədir. Müəllimlərə uşaqların

ana dillərini öyrəndiklərini L2-dən ayırmaları üçün kömək göstərməkləri tövsiyə olunur. Birbaşa tədris (ənənəvi təlimə aid olan bir termdir) və ya müəllimin müdaxiləsi nəzəri olaraq qadağandır.

Bu ünsiyyət təlimatının tərəfdarları dil xüsusiyyətlərinin “yalnız kontekstdən” öyrənilə biləcəyinə inanırlar. Öyrənənlər mətni başa düşərlərsə, içindəki dil xüsusiyyətlərini də başa düşmüş sayılırlar. Onlar üçün heç bir açıq təlimat lazım deyil. Bu təlimatın bəzən dil elementlərinin tədrisi üçün örtük təlimat olaraq adlandırılmasının səbəbi budur. Bu təlimat metodu qrammatikanın kölgədə qalmasına və nəticədə, dil öyrənilməsində yanlışlığa səbəb olur. FoM-də, uyğunlaşma kimi hədəf müddəalar da dolayısı ilə öyrənilir. Şagirdlər sərbəst söz birləşmələrini öyrəndiklərini bilmədən mətnlərdəki sərbəst söz birləşmələrinin modellərinə məruz qalırlar.

Formalara fokuslanmaq (FoFs)- FoFs tərəfdarları ikinci dil öyrənənlərin tamamilə mənə mərkəzli təlimlərdən yüksək səviyyədə dil bacarıqlarına nail ola bilmədiklərinə inanırlar. FoFs tərəfdarları ayrı-ayrı dərslərdə fərqli dil parametrlərinin struktur tədris planına əsaslanaraq öyrədilməsinə ehtiyac olduğunu bildirir və dil elementlərini ünsiyyətə xidmət edən tapşırıqlara daxil etməyə çalışmadan öyrədirlər. Başqa bir deyimlə, əsas tədris planında müəllimin fokuslandığı nöqtə ünsiyyət qurmaq bacarığından çox qrammatik düzgünlükdür.

Beləliklə, FoFs dili daha çox öyrənmə obyektinə kimi qəbul edir və düzgün mənimsəməni inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Bu səbəbdən FoFs təlimatı müəllim mərkəzli və qrammatika əsaslı dil tədrisinə bənzər sayılır. Bu təlimat metodunda (FoFs) yaxşı formalaşmış uyğunlaşmaların ayrı-ayrılıqda öyrədildiyi və qrammatik qaydaların tədris vasitəsi kimi qəbul edildiyi sözsüzdür.

Formaya fokuslanmaq (FoF) – FoFs ilə eyni deyildir və bir-birinin əvəzinə istifadə edilməz. FoFs, ənənəvi olaraq, bir qrammatik nöqtənin təqdimatı kimi ayrı-ayrı qrammatika, leksika, funksiya və anlayışların təqdimatı kimi adlandırılsa da, FoF ünsiyyət fəaliyyəti zamanı və ya qarşılıqlı əlaqə zamanı şagirdlərin diqqətini linqvistik element-

lərə yönəltməyə işarə edir. (şagirdlər və təcrübəli nətiqlər arasında, eləcə də mətnlər arasında). Ayrıca, FoF, dilin öyrənmə obyektini kimi qəbul edilməməsi, ancaq fiziki cəhətdən vurğulanması və ünsiyyət fəaliyyətinə daxil edilmiş müəyyən hədəf quruluşu ilə əlaqə vasitəsi olaraq mənalı bir şəkildə öyrənilməsinin daha səmərəli olduğunu iddia edir”.

FoF, prinsipləri ziddiyətli görünən, yuxarıda göstərilən iki üsul- FoFs və FoM-un birləşdirilməsi üçün bir səy olaraq ortaya çıxır. FoF təlimləri, gizli təlimat rejimi ilə ünsiyyət dili tədrisində bir növ inkişaf kimi qəbul edilir. Müəllimləri və şagirdləri lazım olduqda ünsiyyətçi bir sinif mühitində kommunikasiyaya dəvət edərək iki metod arasındakı tarazlığı qoruyur. Bu metodun şagirdlər və böyüklər və ya daha təcrübəli nətiqlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin vacib rollarını vurğulayan “Qarşılıqlı Hipotezdən” və həmçinin, öyrənmələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mətnlərdən qaynaqlandığını deyilir. Məhz bu qarşılıqlı təsir prosesində, FoF-da dil xüsusiyyətlərinə ara sıra keçid baş verə bilər. Dəyişmə həm də şagirdlərin anlama və dil inkişafı ilə bağlı problemlərindən qaynaqlana bilər. Şagirdlərin sərbəst söz birləşmələrinin çətin dil xüsusiyyətlərini dərk etmələrini, anlamalarını və nəticə əldə etmələrini təmin etmək üçün ayrı-ayrı formalara keçidin açıq şəkildə düzəltmə, mənfəət rəy, birbaşa izahatlar, yenidən yayımlar və s. tətbiq olunmalıdır. Bu səbəbdən, FoF müəllim mərkəzli FoFs-dən fərqli olaraq şagird mərkəzlidir.

Formaya fokuslanmaq üzrə prinsiplər, ikinci dilin mənimsənilməsində diqqət və şüurun rolunu vurğulayan, getdikcə daha çox araşdırma xəttinin nəticəsi olaraq meydana gəlir. Beləliklə, FoF, “Fərqləndirici Hipotez” tərəfindən məlumatlandırılır. Hipotezə görə, şagirdlərin diqqətini müəyyən dil xüsusiyyətlərinə cəlb etmək vacibdir, əks halda xüsusiyyətlər diqqətdən kənar qalacaqdır. Bu səbəbdən şagirdlərin diqqətini L2-nin spesifik xüsusiyyətlərinə yönəltmək üçün rəsmi açıq təlimatlara ehtiyac var ki, öyrənmə asanlaşsın. Bir çox tədqiqatların nəticəsi kimi, bu ikinci dil təlimatlarının daha yaxşı L2

öyrənməsinə gətirib çıxardığı, üstünlüklü olduğu və əhəmiyyətli bir fərq yaratdığı qeyd olunur.

Mənaya fokuslanmaq metodunda sərbəst söz birləşmələrinin tədrisindəki hədəf elementlər oxuma və dinləmə fəaliyyətinin digər bir versiyası kimi örtük şəkildə öyrənilir. Bu metodda şagirdlərdən bəzi söz birləşmələrinin mənalarını anlayıb anlamadıqlarını soruşub, doğru və ya yanlış ifadələri göstərmələri istənilir. FoM-da şagirdlər oxuduqları mətnləri və dinlədikləri hekayələri anladıqda mətnlərin tərkibində yer alan sərbəst söz birləşmələrini də anlamış olurlar.

FoM tərəfindən istifadə olunan başqa məşhur metod İFT-dir (Input Flood Treatment). İFT-də sərbəst söz birləşmələri kimi əsas elementlər şagirdlərin məruz qaldığı səsli və vizual mətnlər vasitəsilə süni insidensiyada dəfələrlə öyrənenlərə təqdim olunur. Bu metod, əsasən, deyim və frazeoloji birləşmələri öyrədilməsində istifadə edilsə də, sərbəst söz birləşmələrinin tədrisində də kifayət qədər istifadə olunur. Bu texnikada, sərbəst söz birləşmələrinə çox məruz qalmasına baxmayaraq, şagirdlər sərbəst söz birləşmələrini öyrəndiklərinin tam fərqundə deyillər. İFT, FoF prinsiplərini qəbul edən bir tədris texnikası kimi iddia olunur.

Digər tərəfdən, FoFs-də müəllimlər oyunlar da daxil olmaqla açıq söz birləşmələri məşqlərinin/fəaliyyətlərinin müxtəlif üsullarını – FoF-un da istifadə etdiyi fəaliyyət növlərini tərtib edə bilirlər. Məsələn, *feil+isim* uyğunlaşma quruluşunu öyrətmək üçün müəllim şagirdlərdən açıq şəkildə hansı feillərin hansı feillərlə birləşdirilə biləcəyini soruşa bilər. Müəllimlər ayrıca, öyrənenlərdən bir cümlə kontekstində müəyyən bir isimlə birləşdiriləcək uyğun bir feilə qərar vermələrini istəyə bilirlər. Müəllimlər səhv düzəltmə tətbiqinə müraciət edə bilirlər, burada şagirdlər səhv zərfləri düzgün sözlərlə əvəz edə bilər və ya bir məqalədəki və ya cümlələrdəki danışıq səhvlərini düzəltmək üçün lüğətdən istifadə edə bilirlər. Şagirdlər boşluqları məqalənin seçilmiş bir hissəsini tamamlamaq üçün ilk hərfi verilmiş tələb olunan leksik maddələrlə də doldura bilirlər.

Texnikalardakı bütün açıq fəaliyyətlər şagirdlərin diqqətini uyğunlaşmağa kömək etmək üçün həyata keçirilməlidir. Şagirdlər sözlər ilə əlaqə yaradaraq yaxşı formalaşmış bir əlaqə yaratmaq bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Lakin, FoFs prinsiplərinə əsasən, bu fəaliyyətlər ünsiyyət çalışmaları ilə əlaqəli olmayacaqdır. Başqa sözlə, metod yalnız ayrı-ayrılıqda sərbəst söz birləşmələrinin dil xüsusiyyətlərini öyrədir. Bu cür fəaliyyətlər kommunikativ sinif mühitinə inteqrasiya ediləcək FoF metodundan fərqlidir. Düzgün formada birləşmələr yaratmaq üçün təlimatçılara verilən müxtəlif texnik/metod modelləri çoxdur.

Tədqiqatçı P.Varley 2009-cu ildə şagirdlərin korpus konsultasiyasına müsbət reaksiya verdiklərini və faydaları aydın şəkildə müəyyənləşdirə bildiklərini, xüsusən də söz ehtiyatı əldə etmə və sərbəst söz birləşmələrinə dair məlumatlılığının artırılmasını tədqiq etmişdir. Tədqiqat iştirakçılarının əksəriyyəti gələcəkdə konkorders istifadə edəcəklərini bildirdilər və bu təcrübə dil öyrənmək üçün dəqiq məqsədləri olan tələbələr arasında dərin bir marağın və ya istəyin olduğunu göstərdi. Bu tələbələr tərəfindən hazırlanan kurs tapşırıqları, xüsusilə lüğət ifadəsi, ifadələr və sərbəst söz birləşmələrinin istifadə qaydaları ilə əlaqəli leksiki-qrammatik istifadəyə dair məlumatlılığının artdığını nümayiş etdirmiş oldu (70 , s.133-155) .

Bundan başqa 2006-cı ildə Faghih və Şarafi sərbəst söz birləşmələrinin İranlı ingilis dili öyrənən şagirdlərin üzərindəki rolunu araşdırırdılar (55, s.23). Həmin araşdırmada şagirdlərin təqdim etdikləri işlərdəki səhvlərin əksəriyyətinin sərbəst söz birləşmələrinin işlənmə yeri ilə bağlı olduğu məlum olmuşdur.

Eyni zamanda, fərqli sərbəst söz birləşmələrinin növləri arasında sifət və isimdən düzələn birləşmələr xüsusilə çətinlik təşkil edir. Bu birləşmələrin sıralanma qaydası və morfoloji cəhətdən düzgün quruluşu arasında güclü əlaqə olması şagirdlərin onların istifadəsində tez-tez səhvlər etməsinə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən aparılmış bu təcrübədə sərbəst söz birləşmələrinin sıralanma qaydasının ingiliscə öyrənən şagirdlər üzərində təsiri aydınlıdırmağa çalışılmışdır.

Eksperimental metodun təşkili :

1.İştirakçılar.

Bu araşdırmaya 60 İranlı universitetə hazırlaşan orta məktəb şagirdləri qatılmışdır və hamısının ixtisaslaşmaq istədikləri sahə riyaziyyat fənni olmuşdur. Qruplar İranın qərbindəki kiçik bir qəsəbədəki universitetə hazırlıq üzrə altı sinifdən əlverişli nümunələrə görə seçilmişdir. Rahat seçmənin səbəbi eksperimental qrup üçün kompüter laboratoriyasının mövcudluğu idi. Testdən əvvəl testdən sonrakı yarım təcrübəçi sinifləri ixtiyari nəzarət və təcrübə qruplarına ayırmışdır.”

2.Ləvazimatlar.

Araşdırmadan əvvəl ilk test və təcrübənin sonunda son test olaraq dil bilgisi testindən istifadə olunmuşdur. Test, oxumaq üçün 35 maddə, yazmaq üçün 7 maddə, dinləmək üçün 24 maddə və danışmaq üçün isə 4 maddə olaraq 4 hissədən ibarət idi. Testin etibarlılıq əmsalının testdən əvvəl 0.70, testdən sonra 0.78 olduğu aşkar olunmuşdur.

3.Prosedur.

Təcrübə 2010-2011-ci il tədris ilində İranda həyata keçirilmişdir. İki universitetə hazırlıq sinfi şagirdləri (n=60) nəzarət qrupu (n=30) və təcrübə qrupu (n=30) olaraq qəbul edildi. Araşdırmanın başında hər iki qrupda dil biliyi testi edilmişdir. On altı həftə boyunca, təcrübə qrupunda dərs kitabının oxuduğunu anlamaq hissəsindəki yeni söz birləşmələrinin istifadə edildiyi yerləri ilə bağlı konsursa uyğun materiallar öyrədildi. Eyni zamanda, nəzarət qrupunda müəllim, dərs kitabının oxuduğunu anlamaq hissəsindəki qısa cümlə şəklindəki söz birləşmələrinin siyahısını tərtib edib onların açıqlanmasını, istifadə yerini və ifadə etdiyi digər mənaları da izah etdi. Təcrübə hissəsinin sonunda yenidən dil biliyi testi həyata keçirildi”.

4.Nəticə:

İştirakçıların təcrübədən əvvəl və sonrakı dil biliyi nəticələri arasındakı dəyişikliyə üçün cavablar analiz edildi.

Eyni zamanda sərbəst söz birləşmələrinin öyrənilməsində iki müxtəlif metoddan istifadə də çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Biz bunu rahatlıqla deyə bilərik ki, bu proses boyunca qarşılıqlı təsir də mənə kəsb edir. Bu zaman kəsiyində çox rahatlıqla şahidi olduq ki, dil biliklərində böyük bir irəliləyiş sezilir. Bu iki qrup üçün də fərqli bir nəticə idi. Buradan da aydın olunur ki, söz birləşməsi və uyğunlaşdırma üsulları ilə söz tədrisi dil biliyi səviyyəsinin daha yüksək həddə çatmasına səbəb olur.

Müzakirə prosesi.

Bu təcrübənin məqsədi, sərbəst söz birləşmələri və onların sıralanma metodları ilə sözlərin öyrənilməsinə dəstək, İranlı universitetə hazırlaşan və dil bacarıqları riyaziyyat qədər güclü olmayan şagirdlərin xarici dil öyrənmə bilmələrinin asanlaşdırılmasıdır. Analizin nəticəsi, hər iki qrupun söz öyrənilməsi zamanı dil biliklərinin inkişafına gətirib çıxarmasıdır. Buna görə də söz ehtiyatlarının tədrisi dil biliklərinin və lüğət tədrisinin yaxşılaşdırılmasına təsir göstərir, tərcümə, izah və tərif kimi ənənəvi metodlar və ya sözlərin yeni öytədilmə tədrisi tendensiyası ola bilər, dil sərişəsində əhəmiyyətli bir böyümə meydana gətirə bilər. Daha doğrusu, təsadüfi öyrənmə artıq tanış olmuş sözlər haqqında məlumatları artırmaq üçün daha yaxşı görünür. Bu araşdırma, tədris proqramı tərtibatçıları, eləcə də dil müəllimləri üçün dil biliklərini bir qədər də inkişaf etdirmək və lüğət tədrisinə böyük diqqət ayırmaq məqsədilə praktik və faydalı bir bələdçi hesab olunur (55, s. 34).

Belə ki, sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi və uyğunlaşma yolu ilə öyrənmə, lüğət təcrübəsi keçirmiş eksperimental qrupun kursun sonunda dil bilikləri testində daha yaxşı nəticə verdikləri məlum olmuşdur (55, s.7). Buna görə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, lüğət ehtiyatlarının tədrisi dil biliklərinə təsir etsə də, bu effektivliyin səviyyəsi tədris metodlarından asılıdır (burada ənənəvi və danışıqlara qarşı). Təcrübə qrupunun daha yaxşı performans, sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi və uyğunlaşma məsləhətləşməsinin daxil edilməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Bu təcrübə, həmçinin, tədrisin dil

istehsalının müəyyən bir vəziyyətə uyğun hazır vahidləri birləşdirməsi fikri üzərində qurulmasını təklif edir. Bu cür vahidlərin dərk edilməsi müxtəlif vəziyyətlərdə proqnozlaşdırmaq məqsədilə götürülmüş nümunələri bilməkdən asılıdır. Bu səbəbdən təlimat, bu nümunələrə və bir-birinə parçalanma yollarına, dəyişmə üsullarına və meydana gəldikləri vəziyyətlərə əsaslanmalıdır. Bu idealizə edilmiş vəziyyət, leksik yanaşma üsullarında iç-içə hesab olunur (55, s.15).

İngilis dili də digər xarici dillər kimi bir neçə öyrənmə metodu təqdim edir. İstənilən xarici dilə yiyələnmək üçün başlıca struktur bölmələri ayrı-ayrılıqda bilmək və bunu davamlı olaraq təkrar etməkdir. Bu başlıca üsuldən yola çıxaraq demək olar ki, ölkəmizdə orta məktəb dövründən tədris olunan ingilis dilinə yiyələnmək niyə çətin və uzun bir dövrü əhatə edir? Bu suala belə bir cavab vermək olar ki, istənilən halda dil bilgisini inkişaf etdirmək üçün o dildə söz ehtiyatın çox olmalıdır. Xüsusilə, əcnəbi dil öyrənərkən həmin dilin lüğət fondunun baza hissəsini öyrənmək mühüm amillərdən biridir. O cümlədən, hər dildə olduğu kimi ingilis dilində də sözün yalnız özünün ifadə etdiyi bir mənadan başqa, onun sərbəst və sabit söz birləşmələrində ifadə etdiyi mənə fərqli olur. İndiyə qədər söz və söz birləşmələrinin öyrənilməsini asanlaşdırmaq üçün bir sıra metodlar araşdırılmış və tətbiq edilmişdir.

H.İshizuka sərbəst söz birləşmələri öyrənməyin söz yığınlarını öyrənməkdən daha asan olduğunu demişdir. Bunun üçün o, belə bir sınaq keçirmişdir. Onun keçirdiyi təcrübə zamanı söz yığını şəklində öyrənmə testində bir sərbəst söz birləşməsi və bir neçə ona yaxın sözlər oxucuya təqdim edildi. Test olaraq, oxucudan hansı sözü və ya söz birləşməsinin mənasını daha aydın bildiyi soruşuldu. Nəticədə, oxuculardan çoxu sərbəst söz birləşmələrinin mənasını daha aydın bildiyini dilə gətirdi (59, s.27).

Yapon tədqiqatçısı K.Kasahara sərbəst söz birləşmələrinin söz öyrənmədə daha effektiv olduğunu belə bir təcrübə ilə test etdi (62, s.6). Onun keçirdiyi təcrübədə otuz doqquz ingilis dili öyrənən yapon iştirakçı yer alırdı. Həmin iştirakçılara 10 yeni və

bilmədikləri söz və içində bildikləri ən az bir söz olan söz birləşmələri verildi. Bu tapşırıqda həmin sözləri ya da söz birləşmələrinin yapon mənalarını xatırlamaq istənilirdi. Məsələn üçün *school janitor*- “məktəb qapıçısı” (*school* hər kəsin bildiyi söz, *janitor* isə xatırlanmalı olan yeni söz). Axırda isə bu nəticələrə gəldi ki, (a) bilinən və bilinməyən söz birləşmələri mənanı tək sözlərə nisbətən daha yaxşı yadda saxlamağa imkan verdi, (b) bilinən və bilinməyən söz birləşmələri geri alma mərhələsindəki işarələrlə testlərdə daha yaxşı nəticələr göstərdi. Ümumilikdə isə iş, tanış bir sözlə xatırlanacaq digər sözün söz lüğətini öyrənməyin təsirli bir yolu olduğunu sübut etdi. Kasa-haranın təcrübəsində ciddi bir dezavantaj da var idi: iki sözdən ibarət sərbəst söz birləşmələrində 10 bilinməyən söz digər 10 tək sözdən fərqli idi. 2 növdəki sözlərin arasındakı keyfiyyət fərqi nəticələrə də təsir etmiş olur. Çünki konkret sözlərin mücərrəd sözlərə nisbətən öyrənilməsi və yadda saxlanması daha asandır. Söz öyrənmədəki söz birləşmələrinin tək sözləri öyrənməkdən üstün olduğunu doğrulamaq üçün həm sözün həm də söz birləşməsinin tərkibindəki sözün eyni mənanı ifadə etməsi lazımdır. Məsələn, söz özü tək mənada konkret bir mənaya sahibdirsə, bu söz birləşməsinin tərkibində də konkret mənanı bildirməlidir ki, müqayisə daha dəqiq olsun (62, s.12).

Sərbəst söz birləşmələri üçün nəzərdə tutulan metodlara dair tövsiyələr aşağıda qeyd edilmişdir:

1. Hipotez metodunda aşağıdakı iki fərziyyə müzakirə edilmişdir :

- (a) Yeni bir hədəf sözü bilinən bir sözlə birlikdə öyrənmək, daha yaxşı şəkildə öyrənməyi artıracaqdır.
- (b) Yeni bir hədəf sözü bilinən bir söz ilə birlikdə öyrənmək, daha yaxşı şəkildə axtarışını artıracaqdır (61, s.14).

Beləliklə, indiyə qədər müxtəlif ölkələrdə fərqli alimlər tərəfindən aparılan metodoloji eksperimentlər nəticəsində ingilis dilində söz birləşmələrinin tədrisində innovativ metodların tətbiqi müsbət nəticələr verir

NƏTİCƏ

1. Söz birləşmələri dilin sintaktik layının əsas ünsürlərindən, komponentlərindən biri kimi dil və nitq vahidləri arasında semantik, morfoloji və sintaktik əlaqələrin qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2. İngilis dilində mövcud olan sintaktik konstruksiyalar sistemində söz birləşmələri özünəməxsus yer tutur. Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri, ilk növbədə, ingilis dilinin tipoloji xarakteri və analitikliyi ilə bağlıdır.

3. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində köməkçi sözlər də söz birləşmələrinin təşəkkülündə mühüm rol oynayır. Bu məsələdə ingilis dilinin analitik quruluşunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki məhz analitik quruluş köməkçi vasitələrin söz birləşmələrinin yaranmasında rolunu fəallaşdırır.

4. Əgər Azərbaycan dilində yanaşma əlaqəli feili birləşmələrində asılı söz (xüsusilə, sifət və zərflər) birinci gəlişə (*cəld getmək, boş oturmaq*), müasir ingilis dilində asılı söz əsas sözdən sonra gəlir (*to sleep soundly, to go quickly, a suggestion sensible, a seat vacant* və s.).

5. Müasir ingilis dilində təşəkkül tapan bir çox frazemlər birbaşa ingilis mentaliteti, ingilis etnokulturoloji və linqvokulturoloji təfəkkürü ilə bağlı formalaşmışdır.

6. Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələri funksional-semantik baxımdan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə qeyd edək ki, ingilis dilində eyni söz müxtəlif söz birləşmələrinin tərkibində tamamilə fərqli mənalar ifadə edə bilər. Həmin cəhətinə görə, müasir ingilis dilindəki söz birləşmələri orijinallıq kəsb edir.

7. İngilis dilində işlənən frazeoloji birləşmələrin bir qismi ingilis dilinin öz söz ehtiyatı hesabına yaranmışdır, digər bir qismi isə əksər dünya dillərində işlənən beynəlmiləl səciyyəli frazeoloji birləşmələrdir. İngilis dilində beynəlmiləl səciyyəli frazeoloji

birləşmələrin əksəriyyəti tərkibində onomastik vahidlər olan birləşmələrdir (Məsələn: *If the mountain will not come Mahomet, Mahomet must go to the mountain; Roma was not built in a day* və s.).

8. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində bir çox ismi birləşmələrdə təyinedici söz əsas sözdən sonra gəlir: *the man sensible, the text important, the student diligent*.

9. Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də frazeoloji birləşmələr nitqdə emosionallığı, ekspressivliyi artırır, nitqin dinamikliyini sürətləndirir, bədiiliyin, yəni poetikliyin güclənməsinə xidmət edir.

10. Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələrinin tədrisində innovativ metodların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə ingilis dilinin tədrisində internet resurslarından geniş istifadə, interaktiv təlim metodları faydalı nəticələr verə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Abdulla K., Musayev M. Məmmədov A., Novruzova N. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 606 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 279 s.
3. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Sintaksis. II hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 308 s.
4. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1999, 145 s.
5. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 358 s.
6. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Dilçilik problemləri. Bakı: Elm, 2019, 404s.
7. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
8. Benvenist E. Ümumi dilçilik problemləri. Bakı: 2014, 190 s.
9. Hüseyinzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 358 s.
10. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
11. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Azpoliqraf LTD MMC, 2004, 496 s.
12. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 944 s.
13. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı: Maarif, 1989, 568 s.

14. Mənsimzadə, S.A. Müxtəlif sistemli dillərdə hərəkət feilləri əsasında yaranan frazeologizmlər (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialı üzrə) / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / Bakı: 2012, 24 s.
15. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1986, 365 s.
16. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1992, 408 s.
17. Şirəliyev M.A., Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1973, 322 s.
18. Veysəlli, F.Y., Kazımov Q.K., Kazımov İ.B., Məmmədov A. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Sintaqmatika, söz birləşmələri və sadə cümlə sintaksisi: (4 cilddə). Bakı: Prestij çap evi, 2014, c.3, 530 s.
19. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim. Bakı: 2007, 149 s.
20. Амосова Н.Н. Основы английского фразеология. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1963, 208 с.
21. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Москва: Просвещение, 1990, 302 с.
22. Ахманова О.С. Словосочетание // Вопросы грамматического строя. Москва: Изд-во АН СССР, 1955, с. 452-460.
23. Балли Ш. Французская стилистика. Москва: ИЛ, 1961, 394 с.
24. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка. Москва: Издательство «Высшая школа», 1966, 200 с.
25. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. Москва: Высшая школа, 1983, 384 с.
26. Блумфилд Л. Язык. Москва: Прогресс, 1968, 606 с.
27. Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. Л.: ЛГУ, 1975, 128 с.
28. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний // Вопросы языкознания. Москва: Наука, 1954, №3, с.12-17.

29. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. Москва: Академия, 2006, 336 с.
30. Горелик Ц.С. «Адъективные словосочетания типа «прилагательное + предлог + существительное (местоимение)» в современном английском языке». Дис. . канд. филол. наук. Москва: 1961, 167 с.
31. Иванова И.П., Бурлакова В.В, Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва: Высшая школа, 1981, 285 с.
32. Казанцева Я.Н., Немчинова Н.В., Семенова Е.В. Теоретическая грамматика английского языка. Красноярск: Лесосибирск, 2015,134 с.
33. Крутикова Ю.А. Трехэлементные глагольные словосочетания в современном английском языке // Дис. . канд. филол. наук. Москва: 1956,140 с.
34. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. Москва: Издательство “Международные отношения”, 1972, 288 с.
35. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва: Прогресс, 1978, 544 с.
36. Лингвистический энциклопедический словарь / глав.ред. В.Н.Ярцева. Москва: Сов. Энциклопедия, 1990, 685 с.
37. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М.-Л.: 1957, 183 с.
38. Матвеева Н.Н. Споставительный анализ атрибутивных словосочетаний с 's и предлогом "of" в современном английском языке. (К вопросу синтаксической синонимии словосочетаний). Дис. . канд. филол. наук . Л: 1965, 219 с.
39. Матезиус В. О так называемом членении актуальном предложения / Пражский лингвистический кружок. Москва: 1967, с.239-246.
40. Мокиенко, В.М. Историческая фразеология: этнография или лингвистика? // Вопросы языкознания. Москва: 1973, №2, с. 21-34.
41. Петерсон М.Н. Очерк синтаксиса русского языка. М.– Л.: Госиздат, 1923, 131с.

42. Пешковский А.М. Словосочетания в современном русском литературном языке. Москва: Просвещение, 1959, 252 с.
43. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Яз. славян. культуры А. Кошелев, 2001, 510 с.
44. Плискина Б.М. "Адъективное словосочетание с инфинитивом и герундием в современном английском языке" // Дис. . канд. филол. наук. Москва: 1963, 156 с.
45. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1957, 284 с.
46. Смит Л. Фразеология английского языка. Ленинград: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1959, 208 с.
47. Современные методы и технологии преподавания иностранных языков. Чебоксары: Чувашский государственный педагогический университет им. И.Я.Яковлева, 2019, 448 с.
48. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка, Москва: 1950, с. 127-182.
49. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966, 250 с.
50. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. Москва: 1962. Выпуск 2, с.412-528.”
51. Хомский, Н. Аспекты теории синтаксиса. Москва: Изд-во МГУ, 1972, 259 с.
52. Charlotte B. Jane Eyre. 700 p. // <https://www.pdfbooksworld.com/bibi/pre.html?book=62>. Epub
53. Christie Agatha. Murder On the Orient Express. New York: Harper Collins Publisher, 1991, 137 p.

54. Dostoevski F. The Karamazov Brothers. 695 p.// <https://www.pdfdrive.com/fyodor-dostoevsky-the-brothers-karamazovpdf-e22532661.html>
55. Faghieh E., Sharafi M. The Impact of Collocation on Iranian EFL learners Interlanguage 2006, 5p. // https://www.researchgate.net/publication/285668229_The_Impact_of_Collocation_on_Iranian_EFL_learners_Interlanguage
56. Fitzgerald F. Scott. The Great Gatsby. 137 p. // https://www.wsfc.k12.nc.us/cms/lib/NC01001395/Centricity/Domain/7935/Gatsby_PDF_FullText.pdf
57. Francis W. The Structure of American English. N.Y.: 1958, 614 p.
58. Gardner, H. Changing Minds: The art and science of changing our own and other people's minds, USA:Harvard Business School Press, 2004, 244 p.
59. James W. Modern methods in modern language teaching. Sage Publications. P.3 // <https://www.jstor.org/stable/44058397>
60. Ishizuka H. The Effect of Learning Method on Efficiency of Lexical Memory Retrieval // Annual Review of English Language Education in Japan . 2005. p.16 .
61. Khalikova L.U., Mansurova Sh.I. Modern methods of teaching English language in non-language universities. 70 p. // <https://cyberleninka.ru/article/n/modern-methods-of-teaching-english-language-in-non-language-universities>
62. Kasahara Kiwamu. The effect of known -and- unknown word combinations on intentional vocabulary learning. 230 p. // file:///D:/Users/User/Downloads/SYS_1099.pdf
63. Lev T. Anna Karenina. 1301 p. // <https://www.Pdfbooksworld.com/bibi/pre.html?book=60.epub>
64. London Jack. The call of Wild. 94 p. // <https://www.pdfbooksworld.com/bibi/pre.html?book=51.epub>
65. Makundan Jayakaran. The Role of Cognitive Style in the Collocational Knowledge Development of Iranian EFL Learners through Input Flood Treatment. P. 105-117 // <https://www.researchgate.net/publication/230567851>

66. Pettengill B.D. Methods of teaching language. The higher education of deaf-mutes and semi-mutes. P. 17-21. // <https://www.jstor.org/stable/44461115>.
67. Rysave A. Noun Phrase in English: Its Form, Function and Distribution in Text. Czech Republic, 2012, 92 p.
68. Twain Mark. The Adventures of Huckleberry. 303 p. // <https://contentserver.adobe.com/store/books/HuckFinn.pdf>.
69. Ucar Serpil. A Corpus-based Study on the Use of Three-word Lexical Bundles in the Academic Writing by Native English and Turkish Non-native Writers. Korkut Ata University: Osmaniyye, 2017, P.9.
70. Varley S. I'll just look that up in the concordancer: integrating corpus consultation into the language learning environment. Computer Assisted Language Learning. 2009. 22(2): P.133 –152.
71. Wells H.G. The Invisible Man, 135 p. // <https://www.readingsanctuary.com/invisible-man-pdf>
72. Wilde Oscar. The Portrait of Dorian Gray. Canada: McPherson Liry, Special Collections, 2011, 182 p.
73. Wong Chiu-Yin. A Case Study of College Level Second Language Teachers' Perceptions and Implementations of Communicative Language Teaching. Monmouth University: America, 2012. P.18. // <https://eric.ed.gov/?id=EJ988206>